

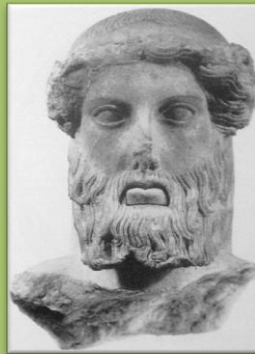
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Φιλολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Βασιλική Άννα Δήμου

A.M. 954

Η υπόθεση των Μυστηρίων

Διπλωματική εργασία

Φεβρουάριος 2017

Τριμελής εποπτική επιτροπή

Β. Λεντάκης

Β. Βερτουδάκης

Δ. Καραδήμας

Εικόνα εξωφύλλου: Ερμαϊκή κεφαλή, ίσως μία από αυτές που ακρωτηριάστηκαν στα 415 π.Χ. (βλ. J. M. Camp, *The Athenian Agora*, London 1986, σσ. 75-7, και εικ. 49).

Copyright ©, Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή	4-6
Κεφάλαιο πρώτο: Οι πηγές	7
1.1 Η οπτική του Θουκυδίδη	7
1.2 Η οπτική του Ανδοκίδη	12
1.3 Συμπληρωματικές πηγές.....	17
1.3.1 [Λυσίας] <i>Κατ' Ανδοκίδου άσεβείας</i>	17
1.3.2 <i>Οι Αττικές Στήλες</i>	18
1.3.3 Πλούταρχος, <i>Βίος Αλκιβιάδου</i>	19
Κεφάλαιο δεύτερο: Η διαδοχή των γεγονότων	23
Κεφάλαιο τρίτο: Οι δράστες και οι πιθανοί τους στόχοι	38
3.1 Η στόχευση των Ερμοκοπιδών	38
3.2 Υπήρχε στόχευση πίσω απο τις παρωδίες των μυστηρίων;.....	42
3.3 Γιατί οι <i>έταιρείες</i> ήταν στο στόχαστρο των ερευνών;	45
3.4 Πώς συνδέθηκαν τα δυο σκάνδαλα στο συλλογικό θυμικό;	47
Συμπεράσματα	51
Παράρτημα: προβλήματα χρονολόγησης	53
1. Η εκλογή των στρατηγών και οι προετοιμασίες του στόλου.....	53
2. Πότε έδρασαν οι Ερμοκοπίδες;.....	53
3. Πότε έγινε η ανάκληση του Αλκιβιάδη;.....	57
4. Πότε πήραν τις αμοιβές οι Ανδρόμαχος και Τεύκρος;.....	58
Βιβλιογραφία	59

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 415 π.Χ., όταν γινόταν η προετοιμασία του αθηναϊκού στόλου για τη Σικελία, ήρθε στο φως ένα διπλό σκάνδαλο με καταστροφικές συνέπειες όχι μόνο στην επιτυχία της πολεμικής επιχείρησης αλλά και στην πολιτική ζωή της Αθήνας για την επόμενη δωδεκαετία. Μέσα σε μία μόνο νύχτα ακρωτηριάστηκαν οι περισσότερες ερμαϊκές στήλες της πόλης. Η ενέργεια θεωρήθηκε όχι μόνο κακός οϊωνός για την επικείμενη εκστρατεία, αλλά και μέρος ενός συνωμοτικού σχεδίου για την ανατροπή της δημοκρατίας. Στην προσπάθεια εύρεσης των υπαιτίων κινήθηκαν νομικές διαδικασίες, στη διάρκεια των οποίων αποκαλύφθηκε και μια δεύτερη ιεροσυλία: σε αριστοκρατικά σπίτια παρωδούνταν τα Ελευσίνια Μυστήρια. Τα δύο περιστατικά ενεγράφησαν στο συλλογικό θυμικό ως ένα, και φρενήρης ο αθηναϊκός δήμος επιδόθηκε σε ένα κυνήγι μαγισσών με στόχο την ταυτοποίηση και σύλληψη όλων των δραστών. Μεταξύ των προσώπων που περιλαμβάνονταν στα ονόματα που καταγγέλλθηκαν από τους υποτιθέμενους μάρτυρες, ήταν ο Αλκιβιάδης, εμπνευστής της σικελικής εκστρατείας ως μετέχων σε αμφότερα τα εγκλήματα, και ο Ανδοκίδης, που είχε εμπλακεί και στα δύο, τον βάρυνε, όμως κυρίως το σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών.

Το μεγαλύτερο μέρος της έρευνας εστιάζεται κυρίως στα κίνητρα των δραστών του ακρωτηριασμού, στην κοινωνική επιφάνεια των κατηγορουμένων, στον τρόπο που συνδέεται το θρησκευτικό με το πολιτικό στοιχείο στις δύο δράσεις, στο αν πρόκειται για δράσεις χωριστές τόσο στην πράξη όσο και στον συμβολισμό. Τα ίδια ερωτήματα θα απασχολήσουν και εμάς στην παρούσα μελέτη. Μολονότι ποτέ δεν θα μάθουμε τί πραγματικά συνέβη το 415 π.Χ., γνωρίζουμε με σχετική ασφάλεια ό,τι ειπώθηκε δημοσίως για το γεγονός, από ποιόν ειπώθηκε, και ποιιά ήταν η πρόσληψή του από τον αθηναϊκό δήμο. Οι βασικές πηγές από τις οποίες θα αντλήσουμε το υλικό, είναι το 6^ο βιβλίο της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη και ο *Περί τῶν μυστηρίων* λόγος του Ανδοκίδη. Αρχικά θα μελετήσουμε την οπτική γωνία των συγγραφέων, θα επιχειρήσουμε μια ανασύσταση των γεγονότων σε χρονολογική σειρά, και τέλος θα εξετάσουμε τα πιθανά κίνητρα των δραστών. Όπως θα δούμε ευθύς αμέσως, γύρω από τις ίδιες θεματικές κινείται και η πλειονότητα των μελετών.

Θεμελιώδη για τα περιστατικά που μας αφορούν είναι τα ερμηνευτικά σχόλια του Dover (*HTC IV*) στο 6^ο βιβλίο της *Ιστορίας* του Θουκυδίδη, τα οποία

συμπληρώνονται με χρονολογικά-ημερολογιακά και προσωπογραφικά δεδομένα. Σε μια προσπάθεια να τοποθετηθούν τα γεγονότα σε χρονολογική σειρά αλλά και να καθοριστούν οι δράστες, ο συγκεκριμένος μελετητής χρησιμοποιεί, συμπληρωματικά προς την αφήγηση του Θουκυδίδη, τμήματα από τον δικανικό λόγο του Ανδοκίδη και από τον *Βίο* του Αλκιβιάδη του Πλουτάρχου. Όσον αφορά στον λόγο του Ανδοκίδη σημαντική είναι η σχολιασμένη έκδοση του MacDowell (1962). Ο μελετητής χρησιμοποιεί στοιχεία από τον *Κατ' Ανδοκίδου* λόγο, που παραδίδεται στο corpus του Λυσία, και διαφοροποιείται από την παραδοσιακή άποψη που θέλει τον Ανδοκίδη υπόλογο μόνο για τον βανδαλισμό των ερμαϊκών στηλών: βασική θέση του μελετητή είναι πως ο ρήτορας ήταν ένοχος και για την παρωδία των μυστηρίων. Αναφορικά με τα κίνητρα των δραστών, καταλήγει στο ότι οι παρωδίες δεν είχαν καμιά πολιτική στόχευση και ότι οι ερμαϊκές στήλες βανδαλίστηκαν από ολιγαρχικούς κύκλους που στόχευαν στη ματαίωση της σικελικής εκστρατείας. Η μελέτη του Murray (1990) συσχετίζει συμποτικούς και εταιρικούς κύκλους. Το βασικό επιχείρημά του μελετητή είναι πως τα μυστήρια δεν παρωδήθηκαν, αλλά βεβηλώθηκαν επειδή ακριβώς αναπαριστάθηκαν ιδιωτικά. Επιπλέον, αναγνωρίζει και στις δύο δράσεις μια περιφρόνηση προς το δημοκρατικό πολίτευμα: ο στόχος των Ερμοκοπιδών ήταν αμιγώς πολιτικός, και οι δράσεις δημιούργησαν ένα μοιραίο χάσμα και δυσπιστία μεταξύ του δήμου και των παραδοσιακά αριστοκρατών ηγετών του. Ο Furley (1996) στη μελέτη του έχει συμπεριλάβει, πέρα από τον λόγο του Ανδοκίδη, ιστορικές αφηγήσεις, επιγραφές, γλυπτά, αγγεία, και καταλήγει στο ότι ο ακρωτηριασμός των Ερμών και βεβήλωση των μυστηρίων ήταν έργο δύο διακριτών ομάδων με διαμετρικά αντίθετη στόχευση. Υποστηρίζει ακόμα πως η λατρεία της Δήμητρας και της Κόρης επιλέχθηκε για παρωδία επειδή υπήρχε συσχετισμός της με την ειρήνη. Η θέση του αναφορικά με τις ερμαϊκές στήλες είναι ότι οι Ερμές ήταν το μέσο επικοινωνίας με τους θεούς και ο ακρωτηριασμός αναστάτωσε σε τέτοιο βαθμό τους Αθηναίους επειδή διέκοψε αυτό το ζωτικής σημασίας διάλογο επικοινωνίας με το θείο. Η μελέτη του Ostwald (1986) επιχειρεί να δείξει ότι ακρωτηριαστές και παρωδοί αλληλοεπικαλύπτονται: είναι νεαροί άνδρες της ανώτερης κοινωνικής τάξης που έχουν λάβει σοφιστική εκπαίδευση. Οι Osborne (1985) και Quinn (2007) επιχειρούν να εξηγήσουν γιατί η επίθεση στις στήλες ερμηνεύτηκε ως επίθεση στη δημοκρατία. Προς τον σκοπό αυτό, συνδέουν τις στήλες με τη δημοκρατική ιδεολογία του 5^{ου} αιώνα και αναπτύσσουν μια επιχειρηματολογία που στηρίζεται σε αρχαιολογικά ευρήματα, συγκρίνοντας τα αγάλματα των Κούρων με τις ερμαϊκές στήλες: σε

αντίθεση με τους αριστοκρατικούς Κούρους, οι Ερμές εκλαμβάνονταν ως σύμβολο της ισότητας μεταξύ των πολιτών, ανεξάρτητα από την τάξη στην οποία ανήκαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι πηγές

Για τα περιστατικά που μας αφορούν διαθέτουμε ανεξάρτητες και αξιόπιστες έως έναν βαθμό μαρτυρίες: την ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη, την απολογία του ρήτορα Ανδοκίδη κατά τη δίκη του 400/399 π.Χ., τον *Κατ' Ανδοκίδου* λόγο, ο οποίος παραδίδεται στο *corpus* του Λυσία και θεωρείται ένας εκ των τριών κατηγορητηρίων στα οποία κλήθηκε ο ρήτορας να απαντήσει, τις επιγραφικές μαρτυρίες γνωστές ως *Αττικές Στήλες* και πληροφορίες από τον *Βίο* του Αλκιβιάδη του Πλουτάρχου.

Οι βασικές πηγές της συγκεκριμένης μελέτης θα είναι δύο, τα κεφάλαια 6.27-6.32 και 6.53, 6.61 από την *Ιστορία* του Θουκυδίδη και ο *Περί τῶν Μυστηρίων* λόγος του Ανδοκίδη. Τα κείμενα αυτά είναι τα χρονικά εγγύτερα στα γεγονότα και μπορούν να λειτουργήσουν συμπληρωματικά το ένα προς το άλλο προκειμένου να διασαφηνιστούν τα γεγονότα, τα εμπλεκόμενα πρόσωπα και οι προθέσεις τους. Ασφαλώς, κάθε μια από τις αφηγήσεις έχει τους δικούς της περιορισμούς. Ο Θουκυδίδης τοποθετεί τα γεγονότα που μας ενδιαφέρουν στο δικό του ερμηνευτικό πλαίσιο, και η επιλογή του αυτή είναι επιλογή ενός ιστορικού που έχει στόχο να δώσει στους αναγνώστες την αλήθεια (*τό σαφές*) στον βαθμό όμως που τη γνωρίζει, μιας και ο ίδιος ήταν εξόριστος από την Αθήνα εκείνη την περίοδο. Ο δικανικός λόγος του Ανδοκίδη αφορά στην προσωπική του δράση, συντάχθηκε, εκφωνήθηκε και δημοσιεύθηκε από αυτόν, προκειμένου να υπερασπιστεί τις ενέργειές του στους Αθηναίους και έχει το πλεονέκτημα των πληροφοριών, αν μη τι άλλο, ενός αυτόπτη μάρτυρα. Θα πρέπει, ωστόσο, να αντιμετωπιστεί με σκεπτικισμό σε ό,τι αφορά στην ειλικρίνειά του καθώς στόχος του ρήτορα δεν είναι να παρουσιάσει την αλήθεια αλλά να δικαιώσει τον εαυτό του.

1.1 Η οπτική του Θουκυδίδη

Στόχος του Θουκυδίδη στις παραγράφους που μας αφορούν είναι να παρουσιάσει την Αθήνα από το θάνατο του Περικλή και μετά χειμαζόμενη από διχαστικές εσωτερικές πολιτικές που οδήγησαν στην τελική ήττα. Για τον λόγο αυτό επιχειρηματολογεί υπέρ της άποψης ότι η ήττα ήταν αποτέλεσμα όχι του εχθρού αλλά λαθών από πλευράς πολιτικών ηγετών και αλλαγής στη σχέση που αυτοί κρατούσαν απέναντι στον δήμο.

Έχει αφιερώσει ένα εκτενές κεφάλαιο, το 2.65, στη διορατική ικανότητα του Περικλή, και έχει κατευθύνει συνειδητά την προσοχή σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: την πρόνοια, τη ρητορική, την αποφασιστικότητα του ηγέτη απέναντι σε έναν αναποφάσιστο δήμο¹ (*τοσοῦτον τῷ Περικλεῖ ἐπερίσσευσε τότε ἀφ' ὧν αὐτὸς προέγνω καὶ πάνυ ἂν ῥαδίως περιγενέσθαι τὴν πόλιν Πελοποννησίων αὐτῶν τῷ πολέμῳ*, 2.65.13). Οι Αθηναίοι έχασαν τον πόλεμο επειδή κανένας ηγέτης του δικού του αναστήματος δεν υπήρξε για να τον διαδεχθεί.² Ο ιστορικός δεν λέει ότι οι υπόλοιποι ηγέτες ήταν ανόητοι αλλά πως οι ενέργειές τους υπαγορεύονταν από προσωπικές πολιτικές φιλοδοξίες³ (*οἱ δὲ ὕστερον ἴσοι μᾶλλον αὐτοὶ πρὸς ἀλλήλους ὄντες καὶ ὀρεγόμενοι τοῦ πρῶτος ἕκαστος γίγνεσθαι ἐτράποντο καθ' ἡδονὰς τῷ δήμῳ καὶ τὰ πράγματα ἐνδιδόναι, καὶ οὐ πρότερον ἐνέδοσαν ἢ αὐτοὶ ἐν σφίσι κατὰ τὰς ἰδίας διαφορὰς περιπεσόντες ἐσφάλησαν*, 2.65.10). Φροντίζει, επομένως, να καταστάσει σαφές ότι ο χαρακτήρας ενός ηγέτη μπορεί επηρεάσει την πορεία των γεγονότων σε βάθος χρόνου, είτε θετικά είτε αρνητικά.⁴

Στο 6^ο βιβλίο εξιστορούνται γεγονότα σχετικά με τη σικελική εκστρατεία τη 16^η χρονιά του πολέμου. Ο Θουκυδίδης τη θεωρεί μεγάλο στρατηγικό λάθος· μεγαλύτερα όμως λάθη, ακόμη κι από την ίδια την απόφαση να πλεύσουν εναντίον της Σικελίας, ήταν εκείνα που ακολούθησαν τον απόπλου (*ἐξ ὧν ἄλλα τε πολλά, ὡς ἐν μεγάλῃ πόλει καὶ ἀρχὴν ἐχούσῃ, ἡμαρτήθη καὶ ὁ ἐς Σικελίαν πλοῦς, ὃς οὐ τοσοῦτον γνώμης ἀμάρτημα ἦν πρὸς οὓς ἐπῆσαν, ὅσον οἱ ἐκπέμψαντες οὐ τὰ πρόσφορα τοῖς οἰχομένοις ἐπιγιγνώσκοντες, σφαλέντες δὲ ἐν Σικελίᾳ ἄλλῃ τε παρασκευῇ καὶ τοῦ ναυτικοῦ τῷ πλεονί μορίῳ, κατὰ τὴν πόλιν ἤδη ἐν στάσει ὄντες*, 2.65.11-12). Γιατί τα σκάνδαλα των Ερμοκοπιδῶν και των μυστηρίων επηρέασαν το δημόσιο αίσθημα πριν και μετά την αποχώρηση του στόλου και είχαν ως αποτέλεσμα να ανακληθεί ο ικανότερος στρατηγός και εμπνευστής του εγχειρήματος, ο Αλκιβιάδης.⁵ Οι κατηγορίες εναντίον του είχαν ανακύψει νωρίτερα, αλλά ήταν η ξαφνική απομάκρυνση του στρατηγού που επηρέασε το σχεδιασμό και την εκτέλεση του όλου εγχειρήματος: διετάρραξε την ισορροπία μεταξύ των στρατηγών, άφησε την ηγεσία

¹ Christodoulou (2013) 227, 229, 245, Foster (2010) 211, 213, Kagan (2009) 76-7

² Westlake (1968) 40

³ Foster (2010) 214-6

⁴ Westlake (1968) 7

⁵ Kagan (2009) 162-3, Rood (1998) 176-7

της εκστρατείας κυρίως στα χέρια του ικανού αλλά απρόθυμου Νικία, οδήγησε τον Αλκιβιάδη στο στρατόπεδο του εχθρού (6.53.1, 6.61.4).⁶

Για ποιους λόγους οι Αθηναίοι στράφηκαν τελικά εναντίον του δημοφιλούς ηγέτη; Κατά τον Περικλή, οι Αθηναίοι ήταν αξιέπαινοι ακριβώς επειδή δεν έτρεφαν υποψίες ο ένας για τον άλλο αναφορικά με ό,τι συμβαίνει στον ιδιωτικό βίο (*ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μὲν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι*, 2.37.2). Ὅσον αφορά, όμως, στην καταδίκη του Αλκιβιάδη, υπόνοιες για τη συμμετοχή του στα σκάνδαλα δεν προέκυψαν από κάποια συγκεκριμένη δράση στον δημόσιο βίο, αλλά λόγω της *οὐ δημοτικῆς παρανομίας* και του υπέρμετρα φιλόδοξου χαρακτήρα του στρατηγού, που είχε καταθορυβήσει όχι μόνο πολιτικούς ανταγωνιστές αλλά και ένα μεγάλο τμήμα του αθηναϊκού δήμου (*ταῖς ἐπιθυμίαις μείζουσιν ἢ κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν οὐσίαν ἐχρήτο ἐς τε τὰς ἵπποτροφίας καὶ τὰς ἄλλας δαπάνας· ὅπερ καὶ καθεῖλεν ὕστερον τὴν τῶν Ἀθηναίων πόλιν οὐχ ἥκιστα, φοβηθέντες γὰρ αὐτοῦ οἱ πολλοὶ τὸ μέγεθος τῆς τε κατὰ τὸ ἑαυτοῦ σῶμα παρανομίας ἐς τὴν δίαιταν καὶ τῆς διανοίας ὧν καθ' ἕνα ἕνα ἐν ἑκάστῳ ἐν ὄτῳ γίγνοιτο ἔπρασσεν, ὡς τυραννίδος ἐπιθυμοῦντι πολέμιοι καθέστασαν, καὶ δημοσίᾳ κράτιστα διαθέντι τὰ τοῦ πολέμου ἰδίᾳ ἕκαστοι τοῖς ἐπιτηδεύμασιν αὐτοῦ ἀχθεσθέντες, καὶ ἄλλοις ἐπιτρέψαντες, οὐ διὰ μακροῦ ἔσφηλαν τὴν πόλιν*, 6.15.3-4).⁷ Η δημοτικότητά του, επομένως, καταθορύβησε άνδρες με ηγετικές φιλοδοξίες, που εκμεταλλεύθηκαν το σκάνδαλο με την αποκοπή των ερμαϊκῶν κεφαλῶν, το συνδύασαν με τις καταθέσεις για τα μυστήρια και κατάφεραν να στρέψουν τον λαό εναντίον του. Επειδή η προσωπική φιλοδοξία και η *οὐ δημοτικὴ παρανομία* του ήταν πασίγνωστες, οι κατηγορίες ότι σχεδίαζε την ανατροπή της δημοκρατίας ήταν το λιγότερο αληθοφανείς (6.28.2, 6.61.1, 6.61.4).⁸

Ο ιστορικός δεν μοιράζεται τους ίδιους φόβους με τον αθηναϊκό δήμο και θέτει σε κριτικό έλεγχο τις κατηγορίες εναντίον του Αλκιβιάδη. Ο αθηναϊκός δήμος ο οποίος βρισκόταν σε συλλογική παράκρουση, δεν ήταν σε θέση να συγκεντρώσει αποδεικτικά στοιχεία και να αξιολογήσει σωστά τα γεγονότα (*βασανίσαι τὸ πρᾶγμα*, 6.53.2). Οι έρευνες ξεκίνησαν με μεγάλο ζήλο και προκηρύχθηκαν υψηλές αμοιβές

⁶ Westlake (1968), Grote (2001) 747

⁷ Meyer (2008) 22

⁸ Palmer (1982) 112

για τους καταδότες (ἀλλὰ μεγάλοις μηνύτροις δημοσίᾳ οὗτοί τε ἐζητοῦντο καὶ προσέτι ἐψηφίσαντο, 6.27.2, οὐδὲν ἦσσαν ζήτησιν ἐποιοῦντο τῶν περὶ τὰ μυστήρια καὶ τῶν περὶ τοὺς Ἑρμᾶς δρασθέντων, 6.53.2), ἀλλὰ τα πορίσματά τους βασίστηκαν σε αναξιόπιστους μάρτυρες ἢ μάρτυρες των οποίων τα κίνητρα δεν εξετάστηκαν ποτέ (μηνύειν ἀδεῶς τὸν βουλόμενον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων καὶ δούλων, 6.27.2, οἱ μάλιστα τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἀχθόμενοι ἐμποδῶν ὄντι σφίσι [...] ἐμεγάλυνον καὶ ἐβόων ὡς ἐπὶ δήμου καταλύσει τὰ τε μυστικά καὶ ἡ τῶν Ἑρμῶν περικοπὴ γένοιτο καὶ οὐδὲν εἶη αὐτῶν ὅτι οὐ μετ' ἐκείνου ἐπράχθη, 6.28.2, οὐ δοκιμάζοντες τοὺς μηνυτάς, ἀλλὰ πάντα ὑπόπτως ἀποδεχόμενοι, [...] χρησιμώτερον ἠγούμενοι εἶναι βασανίσει τὸ πρᾶγμα καὶ εὔρειν ἢ διὰ μηνυτοῦ πονηρίαν τινὰ καὶ χρηστὸν δοκοῦντα εἶναι αἰτιαθέντα ἀνέλεγκτον διαφυγεῖν, 6.53.2). Επιπλέον, ὅταν οἱ Ἀθηναῖοι πίστεψαν πως εἶχε φτάσει πια στην ἀλήθεια για τις ερμαϊκές στήλες (καὶ ἐπειδὴ τὸ τῶν Ἑρμῶν ῥοντο σαφές ἔχειν, 6.61.1), θεώρησαν πως εἶχαν βρει καὶ την ἀκρὴ του νήματος για τα σκάνδαλο των μυστηρίων. Με νοηματικό ἄλμα συνέδεσαν τα δύο περιστατικά καὶ εἶδαν ὡς εμπνευστὴ ἀμφοτέρων τον Ἀλκιβιάδῃ (πανταχόθεν τε περιειστῆκει ὑποψία ἐς τὸν Ἀλκιβιάδην, 6.61.3).⁹

Επομένως, αὐτὸ που ἦταν ἤδη γνωστὸ (τὸ μέγεθος τῆς τε κατὰ τὸ ἑαυτοῦ σῶμα παρανομίας ἐς τὴν δίαιταν καὶ τῆς διανοίας, 6.15.4) πήρε ἄλλες διαστάσεις στο μυαλό των Ἀθηναίων, διογκώθηκε με φήμες καὶ προπαγάνδα ἀπὸ πλευρὰς ἐχθρῶν του Ἀλκιβιάδῃ καὶ εἶχε τρομερὰ ἀποτελέσματα. Οἱ Ἀθηναῖοι λειτούργησαν συναισθηματικά καὶ διαμόρφωσαν τὴ δική τους ἐκδοχὴ των γεγονότων. Ἐσπευσαν να βγάλουν συμπεράσματα στηριγμένοι (στην καλύτερη περίπτωση) σε ανεπαρκὴ ἀποδεικτικά στοιχεῖα καὶ ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, καὶ ὁδηγήθηκαν σε βεβιασμένες ἐνέργειες. Ο ὑπεροπτικός καὶ συχνά εἰρωνικός τρόπος με τον οποίο ο ἱστορικός ἀντιμετωπίζει τον δῆμο, φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν παρέκβαση με θέμα τους Τυραννοκτόνους. Ἀναμνήσεις εκατὸ καὶ πλέον ἐτῶν εξακολουθοῦν να ἀναδύονται καὶ να ἐπηρεάζουν τὴν κρίση για τα παρόντα γεγονότα (ἄν ἐνθυμούμενος ὁ δῆμος ὁ τῶν Ἀθηναίων, καὶ μμνησκόμενος ὅσα ἀκοῆ περὶ αὐτῶν ἠπίστατο, χαλεπὸς ἦν τότε καὶ ὑπόπτῃς ἐς τοὺς περὶ τῶν μυστικῶν τὴν αἰτίαν λαβόντας, καὶ πάντα αὐτοῖς ἐδόκει ἐπὶ ζυνωμοσίᾳ ὀλιγαρχικῇ καὶ τυραννικῇ πεπρᾶχθαι, 6.60.1).¹⁰ Ἡ παρέκβαση ἀποσκοπεῖ στο να ἐξηγηθεῖ γιατί οἱ Ἀθηναῖοι υποπτεύονταν τον Ἀλκιβιάδῃ για τυραννικές

⁹ Pelling (2000) 20

¹⁰ Lang (1955) 396

διαθέσεις. Τα γεγονότα του τέλους του προηγούμενου αιώνα παρέμεναν ζωντανά στη συλλογική μνήμη και ο δήμος έτρεμε την εγκαθίδρυση ολιγαρχίας ή την επαναφορά της τυραννίδας.¹¹

Ο Θουκυδίδης αναφέρεται εκτενώς σε δύο κατά βάση θρησκευτικά σκάνδαλα, ενώ την ίδια στιγμή καταπιάνεται ελάχιστα με τη θρησκευτική διάσταση της κρίσης. Ο ακρωτηριασμός «φαινόταν κακός οiwνός για την εκστρατεία», και αυτό είναι όλο: η έμφασή του ιστορικού πέφτει στους αδικαιολόγητους φόβους μιας στάσης με σκοπό την εγκαθίδρυση ολιγαρχίας ή τυραννίδας (*ἐπὶ ζυνωμοσίᾳ ἄμα νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμου καταλύσεως γεγενῆσθαι*, 6.27.3, *ὡς ἐπὶ δήμου καταλύσει τὰ τε μυστικὰ καὶ ἡ τῶν Ἑρμῶν περικοπὴ γένοιτο*, 6.28.2, *καὶ πάντα αὐτοῖς ἐδόκει ἐπὶ ζυνωμοσίᾳ ὀλιγαρχικῆ καὶ τυραννικῆ πεπρᾶχθαι*, 6.60.1, *τῆς ζυνωμοσίας ἐπὶ τῷ δήμῳ ἀπ' ἐκείνου ἐδόκειπραχθῆναι*, 6.61.1, *ὑπωπεύθησαν τῷ δήμῳ ἐπιτίθεσθαι*, 6.61.3).¹² Γιατί, επομένως, επιμένει σε αυτά; Επειδή ο φόβος του αθηναϊκού δήμου, ο οποίος *ἐφοβεῖτο αἰεὶ καὶ πάντα ὑπόπτως ἐλάμβανεν* (6.53.3), καθαίρεσε τον Αλκιβιάδη από την αθηναϊκή ηγεσία και τον οδήγησε στο σταρτόπεδο των εχθρών.¹³

Ολοκληρώνοντας, υπό αυτό το πρίσμα ο ιστορικός αξιολογεί τα γεγονότα και τις αντιδράσεις του δήμου σε αυτά, μειώνοντας συνεχώς την πολιτική οξύνοια του τελευταίου. Αυτό δικαιολογείται εν μέρει επειδή πρώτον, η κύρια αφήγηση του βιβλίου αφορά στη Σικελία (και η απομάκρυνση του Αλκιβιάδη ήταν ο πιο απτός τρόπος με τον οποίο οι στήλες και τα Μυστήρια έπληξαν την εκστρατεία), και δεύτερον, επειδή τον ιστορικό φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα το πώς η σχέση μεταξύ του ηγέτη και του δήμου άλλαξε μετά τον Περικλή, το πώς οι ιδιωτικές φιλοδοξίες, οι ζήλιες, και οι υπερβολές εισέβαλαν στην πολιτική σκηνή.¹⁴ Όπως παραδέχεται ο ίδιος ο ιστορικός, *ἐπ' ἀμφοτέρω γὰρ εἰκάζεται, τὸ δὲ σαφὲς οὐδεὶς οὔτε τότε οὔτε ὕστερον ἔχει εἰπεῖν περὶ τῶν δρασάντων τὸ ἔργον*, 6.60.2. Η φράση αυτή αφορά καθαρά στην ταυτότητα και τη στόχευση των εμπλεκόμενων στις πράξεις ιεροσυλίας. Δεν έχουμε λόγο να αμφισβητήσουμε δημόσια γεγονότα όπως τη ταυτότητα των πληροφοριοδοτών, τη φύση των παρεχόμενων πληροφοριών και την τύχη των υπόπτων. Είναι σαφές ότι τον Θουκυδίδη δεν τον απασχολεί το αν η αλήθεια αποκαλύφθηκε ή όχι σε αυτές τις έρευνες, αλλά οι ατομικές και συλλογικές

¹¹ Meyer (2008) 20-22

¹² Palmer (1982) 106, 112, Pelling (2000) 22-3

¹³ Pelling (2000) 21, Palmer (1982) 113

¹⁴ Palmer (1982) 109, 115, 122, 124, Foster (2010) 212, 214-5, Pelling (2000) 21-2

αντιδράσεις που προκάλεσαν τα δύο σκάνδαλα, και ο αντίκτυπος που αυτές είχαν στην πολιτική ζωή της Αθήνας.

1.2 Η οπτική του Ανδοκίδη

Το σημαντικότερο επεισόδιο της ζωής του ρήτορα ήταν ο ακρωτηριασμός των Ερμών και η βεβήλωση των μυστηρίων, για την οποία κινδύνευσε με την ποινή του θανάτου το 415 π.Χ. Δεν θανατώθηκε, αλλά υπέστη αφαίρεση πολιτικών δικαιωμάτων (*ἀτιμία*) και αυτοεξορίστηκε στην Κύπρο. Δύο απόπειρες επιστροφής του απέτυχαν, παρ' όλο που στη δεύτερη περίπτωση εκφώνησε στην εκκλησία του δήμου τον λόγο *Περί τῆς ἑαυτοῦ καθόδου*. Ο συγκεκριμένος λόγος είναι μια έκκληση για την αποκατάσταση των πολιτικών δικαιωμάτων που του στέρησε το ψήφισμα του Ισοτιμίδη -το οποίο απαγόρευε στους ασεβείς να εισέρχονται στα ιερά και να συμμετέχουν στα Ελευσίνια Μυστήρια-¹⁵ και ο εγγύτερος χρονικά λόγος στα περιστατικά που μας αφορούν. Η ακριβής χρονολογία εκφώνησης παραμένει άγνωστη, αλλά τοποθετείται με βεβαιότητα μετά την πτώση των Τετρακοσίων τον Σεπτέμβριο του 411 π.Χ.¹⁶ Η αναφορά στη ναυμαχία της Κυζίκου (*καὶ οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐκ τούτων παρεσκευασμένοι ἐνίκησαν μετὰ ταῦτα Πελοποννησίους ναυμαχοῦντες, καὶ τὴν πόλιν ταύτην μόνοι ἀνθρώπων ἔσωσαν ἐν τῷ τότε χρόνῳ*, κεφ.12), μας βοηθά να τον τοποθετήσουμε χρονικά κοντά στο πρώτο μισό του 408 π.Χ., οκτώ περίπου έτη μετά τα γεγονότα του 415 π.Χ.¹⁷ Ο Ανδοκίδης χρησιμοποιεί λέξεις που υπονοούν ότι ήταν ένοχος *ἀσεβείας* σε σχέση με την υπόθεση των Ερμών (*ὄς εἰς τοσοῦτον ἤλθον δυσδαιμονίας, εἴτε χρῆ εἰπεῖν νεότητί τε καὶ ἀνοίᾳ τῇ ἑμαυτοῦ*, κεφ.7), ενώ δεν υπάρχουν σαφείς αναφορές σε οποιαδήποτε ενδεχόμενη εμπλοκή του στην υπόθεση των Μυστηρίων.¹⁸

Ο δεύτερος λόγος είναι ο *Περί τῶν Μυστηρίων*, που εκφωνήθηκε το 400/399 π.Χ. ενώπιον δικαστηρίου. Με αυτόν τον υπερασπιστικό λόγο, ο Ανδοκίδης επιχειρεί να αντικρούσει την *ἐνδειξιν ἀσεβείας*, δηλαδή την κατηγορία ότι παραβίασε το ψήφισμα του Ισοτιμίδη. Πρόκειται στην ουσία για μια απολογία εφ' όλης της ύλης, στην οποία και αναλύει τον ρόλο που διαδραμάτισε στα σκάνδαλα του 415 π.Χ. Οι

¹⁵ Ostwald (1986) 16, Price (1999) 84

¹⁶ Marr (1971) 333

¹⁷ Perrin (1912) 43

¹⁸ Marr (1971) 333

θεματικές που ανοίγει ταυτόχρονα είναι πολλές και δεν θα μας απασχολήσουν στην παρούσα μελέτη, την οποία ενδιαφέρουν ορισμένα βασικά σημεία. Πρώτον, ότι αρνείται πως ήταν ένοχος *άσεβείας* το 415 π.Χ., και δεύτερον, ότι ισχυρίζεται πως ουδέποτε έλαβε *ἄδεια*.¹⁹ Καταλήγει επομένως στο πως, ακόμη κι αν το ψήφισμα του Ισοτιμίδα είναι σε ισχύ, δεν τον αφορά, διότι δεν ανήκει στους *άσεβοῦντες*. Στη συνέχεια πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα και υποστηρίζει ότι η αμνηστία που παραχωρήθηκε το 402 π.Χ. (όταν καταλύθηκε το πολίτευμα των Τριάκοντα, επετράπη η επάνοδος στην πόλη όλων των εξορίστων), σε συνδυασμό με τη αναθεώρηση των νόμων, καθιστά το 400 π.Χ., άκυρο το συγκεκριμένο ψήφισμα. Δεν είναι, βέβαια, σαφές ότι αν η θέση του αυτή ήταν νομικώς ορθή, δεδομένου ότι το ψήφισμα δεν ήταν νόμος και, επομένως, η ισχύς του δεν επηρεάστηκε απαραίτητα από τη συγκεκριμένη αναθεώρηση. Αυτό που είχε ο ρήτορας στον νου του, ήταν ότι τα «περασμένα» αδικήματα, θα πρέπει να είναι και «ξεχασμένα». Μια δίωξη το 400 π.Χ. για ασεβείς πράξεις που έχουν διαπραχθεί το 415 π.Χ., είναι σύμφωνα με την δική του επιχειρηματολογία, το λιγότερο δίωξη άνευ αντικειμένου, δεδομένου του πνεύματος της αμνηστίας που προοριζόταν εν μέρει ακριβώς γι αυτό: να προστατεύσει άνδρες ύποπτους για ολιγαρχικές συμπάθειες. Στις επόμενες παραγράφους επιτίθεται στο ήθος των κατηγορών του, και έπειτα κλείνει με μια σύντομη πλην όμως αποτελεσματική ανταπάντηση σε ό,τι αφορά στον ικετήριο κλάδο, που ήταν και η συγκεκριμένη πράξη-αφορμή για να κινηθεί η δίκη. Στον επίλογο, αναφέρει τον έντονο διωγμό του από τους ολιγαρχικούς, τις υπηρεσίες των προγόνων του προς την πόλη και ζητά την αθώωσή του.

Προκειμένου να αποφύγει τη θανατική καταδίκη δηλώνει αθώος όσον αφορά και στα δύο σκάνδαλα. Είναι εύλογο και αναμενόμενο να μην αποκαλύπτει όλη την αλήθεια και να ελαχιστοποιεί σκόπιμα τον ρόλο που ο ίδιος διαδραμάτισε δεκαέξι και πλέον έτη νωρίτερα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό εμπλέκεται στα δύο σκάνδαλα, καταλαβαίνουμε, όμως, ότι στη δίκη του 400/399 π.Χ. αντιμετωπίζει ένα δίλημμα: μολονότι τμήμα των ενόρκων θα μπορούσε να δεχθεί ότι, ακόμα κι αν είχε διαπράξει ασεβεία, καλύπτονταν από την αμνηστία του 403 π.Χ., να παραδεχτεί κάτι τέτοιο θα ήταν καταστροφικό. Εξίσου καταστροφικό θα ήταν να παραδεχθεί ότι είχε καταγγείλει σχεδόν δεκαέξι χρόνια νωρίτερα, άνδρες για τους οποίους γνώριζε ότι

¹⁹ Marr (1971) 326

είναι αθώοι ή που ενδεχομένως θα είχαν αποφύγει την καταδίκη.²⁰ Από την άλλη, πώς θα μπορούσε να ξέρει ποιός ήταν ένοχος και ποιός όχι, χωρίς ίδια συμμετοχή στα πεπραγμένα; Αναφορικά με το επεισόδιο των Ερμών, ισχυρίζεται πως γνωρίζει την *έταιρεία* που βρισκόταν πίσω από τη δράση. Ανήκει, όπως κι ο Ευφίλητος σε αυτή, και ήταν παρών στο συμπόσιο όταν προτάθηκε ο βανδαλισμός. Ο ίδιος, όμως, είχε τραυματιστεί και ήταν κλινήρης το επίμαχο βράδυ,²¹ κι έπειτα, αντέδρασε κατηγορώντας τους *εταίρους* του για *πίστην άπιστότατην*.²² Ασφαλώς, κάποιος σκεπτικισμός σχετικά με το τραυματισμό του Ανδοκίδη υπάρχει. Πρώτον, κανείς άλλος δεν ήταν παρών όταν τραυματίστηκε. Επιπλέον ο Ευφίλητος ήταν πιθανώς νεκρός το 400 π.Χ., ή τουλάχιστον στην εξορία (ειδάλλως είτε ο Ανδοκίδης είτε η κατηγορούσα αρχή θα τον είχαν χρησιμοποιήσει ως μάρτυρα-κλειδί). Τρίτον, ούτε ο Ερμής που δεν βανδαλίστηκε είναι αξιόπιστο τεκμήριο αθωότητας. Το αντίθετο μάλλον. Για τον Πλούταρχο το γεγονός ότι έμεινε άθικτη η συγκεκριμένη στήλη ήταν παράγοντας που δημιούργησε περισσότερες υποψίες εναντίον του Ανδοκίδη (Αλκ. 21.1-2). Ο ίδιος Ανδοκίδης ισχυρίζεται ότι παρέδωσε έναν δούλο για να επιβεβαιώσει τον τραυματισμό του, και πως η βουλή και οι επίτροποι τον έλεγξαν και ανακάλυψαν ότι έλεγε την αλήθεια (*ὡς οὖν ἦν ταῦτ' ἀληθῆ, τὸν τε παῖδα τὸν ἐμὸν παρέδωκα βασανίσαι, ὅτι ἔκαμνον καὶ οὐδ' ἀνιστάμην ἐκ τῆς κλίνης, Μυστ. 64*). Στον *Κατ' Ανδοκίδου* λόγο, ωστόσο, διαβάζουμε ότι δεν κατάφερε να παραδώσει τον δούλο, και πως παρέμεινε στη φυλακή για περίπου ένα έτος, μέχρι που κατήγγειλε συγγενείς και φίλους για να λάβει ασυλία (*εὖ δ' ἦδει οὐ δυνησόμενος παραδοῦναι, παρ. 21, ἐκ δ' οὖν τούτου τοῦ τιμήματος ἐδέδετο ἐγγὺς ἐνιαυτὸν, καὶ ἐμήνυσε δεδεμένος κατὰ τῶν αὐτοῦ συγγενῶν καὶ φίλων, ἀδείας δοθείσης αὐτῷ, εἰ δόξειε τάληθῆ μνηῦσαι, παρ. 23*). Στην πραγματικότητα, τέτοιες προκλήσεις βασανιστηρίων γίνονταν δύσκολα αποδεκτές. Αν αυτή ήταν μια από τις σπάνιες περιπτώσεις όπου μια τέτοια πρόκληση έγινε δεκτή, υπαναχώρηση θα ήταν η επόμενη κίνηση του Ανδοκίδη. Άλλωστε, όπως φαίνεται καθαρά από την αφήγηση του Θουκυδίδη, η υπόθεση των μυστηρίων δεν διήρκησε πέρα από το φθινόπωρο του 415 π.Χ. και είναι σχεδόν απίθανο καταγγελίες να γίνονταν ακόμα δεκτές το 414 π.Χ.

Αναφορικά με την υπόθεση των μυστηρίων, είναι ευκολότερο να αποφανθούμε ότι κάτι αποκρύπτει, παρά να προσδιορίσουμε αυτό το κάτι. Ο

²⁰ Pelling (2000) 32

²¹ Gagarin-MacDowell (1998) 96

²² Gagarin-MacDowell (1998) 96, Pelling (2000) 31

MacDowell, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι ο Ανδοκίδης ήταν βαθύτερα μπλεγμένος στις παρωδίες, από όσο φαίνεται με μια πρώτη ματιά.²³ Ασφαλώς και πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε ό,τι παραθέτει ο ρήτορας ως αποδείξεις για κάθε μία από τις αξιώσεις του. Νωρίς στο λόγο περνά στις επίσημες καταγγελίες για τα μυστήρια, προσπαθώντας να αποδείξει πως το όνομά του δεν βρισκόταν σε κανέναν από τους καταλόγους των μαρτύρων. Αφήνει να εννοηθεί ότι οι καταγγελίες που αναφέρει ήταν ο πλήρης κατάλογος, ενώ εμείς γνωρίζουμε ότι υπήρξε και πέμπτη καταγγελία την οποία βρίσκουμε στον Πλούταρχο. Ωστόσο, όσες υποψίες δικαιολογημένα μπορεί να έχουμε σχετικά με τις προθέσεις του ρήτορα, δεν θα πρέπει να καταστρέψουν την αξία που διατηρούν αυτά τα στοιχεία. Πρόκειται άλλωστε για επίσημες καταγγελίες. Στόχος του πρώτου μέρους του *Περί τῶν μυστηρίων*, είναι να δείξει ότι αφενός το όνομα του Ανδοκίδη δεν περιλαμβανόταν σε κανέναν από τους καταλόγους των τεσσάρων πληροφοριοδοτών, και αφετέρου ότι ουδέποτε ο ίδιος κατέθεσε σχετικά με τα μυστήρια, προκειμένου να λάβει *ἄδεια*. Ύστερα από μελέτη των προσωπογραφικών στοιχείων που παρέχουν οι επιγραφές, αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι κατάλογοι που παραθέτει ο ρήτορας είναι ακριβείς.²⁴

Ο Ανδοκίδης, προκειμένου να πετύχει την αθώωσή του, δεν ενδιαφέρεται να πει όλην την αλήθεια για τα γεγονότα του 415 π.Χ., αλλά να ικανοποιήσει το ακροατήριο του 400/399 π.Χ. Για τον λόγο αυτό, η απολογία του μοιάζει περισσότερο με μίαν (επαν)ερμηνεία των γεγονότων που μας αφορούν.²⁵ Αυτό γίνεται φανερό, αν δούμε το περιστατικό της *ἄδειας* από μίαν άλλη σκοπιά, από αυτήν του ίδιου του ρήτορα σε δύο φάσεις: πρώτα πίσω στο 415 π.Χ., και έπειτα στη δίκη του 400/399 π.Χ. Όταν ο Ανδοκίδης φυλακίστηκε τότε, πρέπει να είχε συνειδητοποιήσει ότι για τη δική του ασφάλεια, η επιχορήγηση *ἄδειας* ήταν απαραίτητη, ακόμη και αν ο ίδιος δεν είχε στην πραγματικότητα ενεργή συμμετοχή στον βανδαλισμό των στηλών του Ερμή. Ότι αυτή ακριβώς ήταν η θέση στην οποία βρέθηκε φαίνεται από τα λόγια του Θουκυδίδη (*λέγων δὲ ἔπεισεν αὐτὸν ὡς χρή, εἰ μὴ*

²³ MacDowell (1962) 167-71, Todd (2005) 89

²⁴ Και τα δεκαπέντε ονόματα των καταδικασθέντων που εμφανίζονται στα επιγραφικά κείμενα είναι γνωστά από τον *Περί τῶν μυστηρίων* λόγο του Ανδοκίδη, στις σελίδες του οποίου αναφέρονται εξήντα δύο συνολικά ονόματα (τριάντα ένα άτομα ως μετέχοντες στις παρωδίες (παρ. 12-18), δώδεκα από τα οποία υπάρχουν στις στήλες, και είκοσι ένα άτομα που σχετίζονται με τον ακρωτηριασμό των Ερμών (παρ. 35, 67), από τα οποία τέσσερα υπάρχουν εγχάρακτα (Pritchett (1953) 298, Meiggs-Lewis (1988) 245). Για την ακρίβεια, δύο από το εγχάρακτα ονόματα διέφεραν από αυτά του κειμένου και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διόρθωση στο κείμενο. Στο ίδιο πλαίσιο, ο Ανδοκίδης αναφέρει τον Ευφίλτο μόνο σε σχέση με το σκάνδαλο των Ερμών, ενώ στις στήλες φαίνεται να έχει καταδικαστεί και για τα δύο εγκλήματα (*τομ περί ἀμφοτέρα*, στην στήλη X 13-14).

²⁵ Todd (2005) 88-9

καὶ δέδρακεν, αὐτόν τε ἄδειαν ποιησάμενον σῶσαι καὶ τὴν πόλιν τῆς παρούσης ὑποψίας παῦσαι· βεβαιότεραν γὰρ αὐτῶ σωτηρίαν εἶναι ὁμολογήσαντι μετ' ἀδείας ἢ ἀρνηθέντι διὰ δίκης ἐλθεῖν. καὶ ὁ μὲν αὐτός τε καθ' ἑαυτοῦ καὶ κατ' ἄλλων μνηύει τὸ τῶν Ἑρμῶν, 6.60.3-4). Η υποθετική πρόταση εδώ δεν σημαίνει ότι «ακόμη και αν δεν είχε κάνει τίποτα», αλλά «(ακόμα) κι αν δεν είχε στην πραγματικότητα κάνει κανέναν ακρωτηριασμό».²⁶ Η ερμηνεία αυτή επιβεβαιώνεται και από τον Πλούταρχο (οὗτος ἀναπέιθει τὸν Ἀνδοκίδην ἑαυτοῦ κατήγορον καὶ τινῶν ἄλλων γενέσθαι μὴ πολλῶν· ὁμολογήσαντι γὰρ ἄδειαν εἶναι κατὰ ψήφισμα τοῦ δήμου, τὰ δὲ τῆς κρίσεως ἄδηλα πᾶσι, τοῖς δὲ δυνατοῖς φοβερῶτατα· βέλτιον δὲ σωθῆναι ψευδόμενον ἢ μετὰ τῆς αὐτῆς αἰτίας ἀποθανεῖν ἀδόξως, καὶ τὸ κοινῇ σκοποῦντι συμφέρον ὑπάρχειν, ὀλίγους καὶ ἀμφιβόλους προέμενον, πολλοὺς καὶ ἀγαθοὺς ἐξελέσθαι τῆς ὀργῆς, Ἀλκ. 21.3). Υπό κανονικές συνθήκες κανείς δεν θα ήταν τόσο ανόητος ώστε να ομολογήσει ένα έγκλημα που δεν είχε διαπράξει. Αλλά οι περιστάσεις ήταν πλέον πολύ πέρα από το «κανονικό», και ο Ανδοκίδης ήταν αναμφισβήτητα βαθιά μπλεγμένος σε αυτήν την υπόθεση. Πρώτον, άνηκε στην πολιτική λέσχη του Ευφίλητου, δεύτερον, είχε πλήρη επίγνωση ότι αυτή η επιχείρηση ήταν προγραμματισμένη, τρίτον είχε συμφωνήσει τη συμμετοχή στο έγκλημα, και τέταρτον, δεν το αποκάλυψε πουθενά, παρά εκ των υστέρων, μολονότι η ιεροσυλία γενικά εθεωρείτο προάγγελος ολιγαρχικού πραξικοπήματος.²⁷ Στη θέση του κανείς δεν θα τολμούσε να αντιμετωπίσει μια δίκη, αν πρώτα δεν εξασφάλιζε τη δική του σωτηρία με οποιοδήποτε κόστος. Κι αυτό συνεπάγεται την αποδοχή αφενός της πράξης του ακρωτηριασμού, αφετέρου της πρόθεσης να προβεί σε αυτήν την πράξη.²⁸ Αυτό συν όλα τα άλλα ενοχοποιητικά στοιχεία, τα οποία ήταν αναμφίβολα αλήθεια, ήταν ένα τίμημα που θα άξιζε να πληρώσει οποιοσδήποτε ερχόταν σε αυτήν τη θέση.

Η θεώρηση αυτή εξηγεί γιατί το όνομά του Αλκιβιάδη είναι εκπληκτικά σπάνιο στην ομιλία του Ανδοκίδη. Τονίζεται έντονα μόνο στην αρχή, ως κεντρικό πρόσωπο στην πρώτη καταγγελία του Πυθόνικου (παρ. 11-14, παρ. 16). Ο Ανδοκίδης θα μπορούσε, για παράδειγμα, να υποστηρίξει πρώτον, ότι ο ίδιος δεν είχε τίποτα να κάνει με αυτά, πως όλα τα οργάνωσαν οι φίλοι του Αλκιβιάδη, και πως ο ίδιος τον μισεί εξίσου. Ή ακόμα πως κι αυτός ήταν όπως και ο στρατηγός ήταν θύμα του δήμου

²⁶ Marr (1971) 332

²⁷ Marr (1971) 331. Επιπλέον, νέος ακόμη, συνδέθηκε με πολιτικούς ομίλους της πόλης γνωστούς για τα αριστοκρατικά τους φρονήματα (έταιρείαι). Ο ίδιος, ήταν ολιγαρχικών πεποιθήσεων, κι αυτό δεν τέθηκε υπό αμφισβήτηση ούτε το 415 π.Χ. ούτε το 400/399 π.Χ. Η πρώτη δημόσια ομιλία του ήταν προς τους συντρόφους του, ο *Πρός τούς έταίρους λόγος*.

²⁸ Marr (1971) 332

από τις καταγγελίες αναξιόπιστων ανδρών σε μια πανικόβλητη Αθήνα. Ή να υποστηρίξει ότι εφόσον ο Αλκιβιάδης συγχωρέθηκε για τις μετέπειτα υπηρεσίες του, θα μπορούσε και ο ίδιος να συγχωρεθεί. Δεν επιλέγει, ωστόσο, καμία από τις παραπάνω επιλογές. Ο συγκεκριμένος στρατηγός ήταν πολύ συνδεδεμένος με την πόλη και την πτώση της, εφόσον η δύναμη και η αδυναμία του, τόσο τέλεια αντικατόπτριζαν τις όψεις της Αθήνας, την ισχύ και το απρόβλεπτο της. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Αλκιβιάδης ήταν «ευαίσθητο» θέμα, ακόμη και χρόνια μετά. Είτε τον επαινούσε είτε τον κατηγορούσε, υπήρχαν πολλά εμπόδια για να σκοντάψει.²⁹ Την ίδια στιγμή και δεδομένων των συνθηκών, μια κατάθεση στην οποία θα αρνιόταν τα πάντα, δεν θα ήταν αληθοφανής.

Ολοκληρώνοντας, έχουμε να κάνουμε με έναν αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων, που γνωρίζει – σε αντίθεση με τον Θουκυδίδη – όλη την αλήθεια, αλλά δεν είναι διατεθειμένος να την αποκαλύψει. Το αν ή όχι η εκδοχή του είναι αληθής παραμένει και θα παραμείνει ασαφές. Το γεγονός όμως ότι ο ρήτορας τελικά αθωώνεται, δηλώνει πως έπεισε το ακροατήριό του.

1.3 Συμπληρωματικές πηγές

1.3.1 [Λυσίας] *Κατ' Ανδοκίδου άσεβείας*

Ο *Κατ' Ανδοκίδου* λόγος έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί εικάζουμε πως είναι ένας από τους λόγους των κατηγορών στη δίωξη του Ανδοκίδη το 400/399 π.Χ.³⁰ Ο κύριος κατηγορός του ρήτορα σύμφωνα με τον *Περί τῶν μυστηρίων* λόγο ήταν ο Κηφίσιος, βοηθούμενος από τον Μέλητο, τον Επιχάρη και τον Αργύριο. Πρόκειται, κατά τα λεγόμενά του, για τέσσερις συκοφάντες και προσωπικούς του εχθρούς που χρηματίστηκαν από τον Καλλία, τον άνθρωπο που βρίσκεται πίσω από τη δικαστική διαμάχη. Από τους τέσσερις, ο Αργύριος είχε και προσωπική έχθρα με τον Ανδοκίδη, εξαιτίας μια δημοπρασίας φόρου (παρ. 133-5). Κατά πάσα πιθανότητα εκφωνήθηκε είτε από τον Μέλητο είτε από τον Επίχαρη πριν από την καταγγελία του Κηφίσιου.³¹ Εάν η υπόθεσή μας είναι σωστή και ο συγκεκριμένος λόγος είναι η μία από τις τρεις

²⁹ Pelling (2000) 42

³⁰ Todd (2000) 61

³¹ Todd (2007) 465, Dover (1968) 78

Ο Κηφίσιος αποκλείεται, επειδή ο ομιλητής αναφέρεται σε αυτόν στην παράγραφο 42

καταγγελίες εναντίον του Ανδοκίδη,³² δικαιολογείται η επιλεκτική αναφορά στα αδικήματα: ο ομιλητής προβλέπει ορισμένα σημεία στα οποία ο ρήτορας θα σταθεί στην υπεράσπισή του αλλά παραλείπει δύο βασικές κατηγορίες: αφενός τον ικετήριο κλάδο στον βωμό του Ελευσινίου, και αφετέρου την αναφορά στην καταγγελία εναντίον του Λεωγόρα. Υπό το ίδιο πρίσμα δικαιολογείται και η εντυπωσιακή διαφορά μεταξύ του κέντρου βάρους των δύο ομιλιών. Ο Ανδοκίδης, ενώ δεν παραδέχεται ποτέ την ενεργό συμμετοχή στον βανδαλισμό των Ερμών, αφήνει να εννοηθεί ότι δεν συμμετείχε με κανένα τρόπο στις παρωδίες των μυστηρίων. Από την άλλη, τα σωζόμενα τμήματα της *Κατ' Ανδοκίδου* ομιλίας, έχουν την τάση να επικεντρώνονται στα μυστήρια και όχι στις ερμαϊκές κεφαλές.³³ Ίσως η βασική λειτουργία του συγκεκριμένου κατηγορητηρίου να ήταν να επεκταθεί στη θρησκευτική χροιά της δίωξης³⁴ και γι αυτό ο λόγος αποφεύγει σε μεγάλο βαθμό τη νομική επιχειρηματολογία και επικεντρώνεται στους κινδύνους που θα προκύψουν για την κοινότητα, εάν η ασέβεια μείνει ατιμώρητη. Αυτό που εντυπωσιάζει είναι το ότι ο ομιλητής λαμβάνει ως δεδομένη την ενοχή του Ανδοκίδη³⁵ αντί να επιχειρηματολογεί υπέρ αυτής. Το συγκεκριμένο στοιχείο καθιστά πολύ πιθανό να έχει προηγηθεί η καταγγελία του Κηφίσου.³⁶

1.3.2 Οι Αττικές Στήλες

Από τις επιγραφικές μαρτυρίες μας απασχολούν ιδιαίτερα οι *Αττικές Στήλες*. Στη συγκεκριμένη ομάδα επιγραφών καταγράφεται η πώληση των περιουσιακών στοιχείων όλων όσοι καταδικάστηκαν για συμμετοχή στις παρωδίες των μυστηρίων και στον βανδαλισμό των ερμαϊκών στηλών, και πρέπει να στήθηκαν μέχρι τις αρχές του 414 π.Χ. Αυτήν την ονομασία βρίσκουμε στον Πολυδεύκη X. 97: *ἐν δὲ τὰς Ἀττικαῖς στήλαις αἱ κεῖνται ἐν Ἐλευσῖνι, τὰ τῶν ἀσεβησάντων περὶ τῷ θεῷ δημοσίᾳ πραθέντα ἀναγέγραπται*. Η συγκεκριμένη αναφορά είναι, όμως, παραπλανητική επειδή ονομάζει

³² Dover (1968) 169

³³ Todd (2007) 452

³⁴ Todd (2007) 406-7, Dover (1968) 80

³⁵ Todd (2000) 62 (σημ. 1)

³⁶ MacDowell (1962) 167-8, Todd (2007) 407, 460. Στην παράγραφο 30, το *δὲς* έχει δεχτεί ποικίλες ερμηνείες. Εικάζουμε πως, είτε αναφέρεται σε προηγούμενη *ἐνδειξή* (με την συγκεκριμένη να αποτελεί την δεύτερη στη σειρά) είτε ότι αναφέρεται στις δύο χωριστές κατηγορίες του ενός και αυτού κατηγορητηρίου. Το τελευταίο υποστηρίζει ο MacDowell (1962) 62, διότι, εάν ο Ανδοκίδης είχε καταδικαστεί την πρώτη φορά, δεν θα υπήρχε δεύτερη δίκη, ενώ αν είχε αθωωθεί, θα το είχε αναφέρει στον *Περὶ τῶν μυστηρίων* λόγο.

«Αττικές» στήλες που βρίσκονταν στην Ελευσίνα -ενώ γνωρίζουμε ότι οι στήλες στήθηκαν στο Ελευσίνιο, νοτιοανατολικά της αθηναϊκής Αγοράς- αλλά και για τον λόγο ότι στις ίδιες στήλες περιλαμβάνονταν και οι περιουσίες των Ερμοκοπιδών, όχι μόνο των εμπλεκομένων στις παρωδίες των μυστηρίων.³⁷ Με δεδομένο ότι τα δύο σκάνδαλα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα μεταξύ τους και πολλοί από τους κατηγορούμενους εμπλέκονται και στα δύο, είναι εύλογο να υπάρχει κάποια σύγχυση.³⁸ Αποτελούν σημαντική πηγή για εμάς για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή αποκαλύπτουν την κοινωνική τάξη των εμπλεκομένων στα σκάνδαλα, φωτίζοντας κοινωνικές και οικονομικές παραμέτρους. Φαίνεται πως οι εμπλεκόμενοι είναι νεαροί άνδρες από αριστοκρατικές οικογένειες που έχουν λάβει σοφιστική εκπαίδευση. Και δεύτερον, επειδή ύστερα από μελέτη των προσωπογραφικών στοιχείων,³⁹ διαπιστώνουμε ότι οι λίστες που παραθέτει ο Ανδοκίδης δεκαέξι και πλέον έτη αργότερα είναι ακριβείς.

1.3.3 Πλούταρχος, *Βίος Αλκιβιάδου*

Παραπληρωματικά προς τα δύο βασικά κείμενα θα δούμε και τον *Βίο* του Αλκιβιάδη. Εκεί ο Πλούταρχος μας δίνει τη δική του οπτική της σχέσης Αλκιβιάδη-δήμου⁴⁰ και παράλληλα τη δυνατότητα να εκτιμήσουμε τη σημασία της κριτικής πρόσληψης των γεγονότων δύο και πλέον αιώνες μετά.

³⁷ Lewis (1997) 159, 170, Meiggs – Lewis (1988) 245

³⁸ Lewis (1997) 159, Meiggs – Lewis (1988) 245, Lewis (1997) 161, Στήλη VII. Δυστυχώς, μόνο σε μία από τις στήλες έχει σωθεί η επικεφαλίδα, κι αυτή όχι ολόκληρη [τον] *περί τὰ μυστήρια ἀ]σεβεισ[άντων*. Lewis (1997) 170: Υπάρχουν δύο πιθανές αποκαταστάσεις για την εμπρόθετη φράση και είναι οι: *περί τὰ μύφότερα* και *περί τὰ μυστήρια*. Στην στήλη, όμως, X γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στον Αδείμαντο, που κατηγορήθηκε μόνο για τα μυστήρια, και στην περιουσία ενός άλλου, *τομ περί ἀμφότερα*. Μάλλον οι *πωληταί*, που ήταν υπεύθυνοι για τη διαδικασία, προχώρησαν στη διάκριση αυτή λίγο αργοπορημένα.

³⁸ Jacoby *FGH*, 328, F. 134

³⁹ Pritchett (1953) 298: Προσωπογραφικά δεδομένα: *Αδείμαντος Λευκοφίδου Σκαμβωνίδης*, VI, 17, 53, 116, 131, 174, 178/ X, 3, 10, 24, *Αλκιβιάδης Κλεινίου Σκαμβωνίδης*, I, 12-3/ IV, 27-28, *Αλκιβιάδης Φηγούσιος*, VII, 3-4, *Αζίοχος Αλκιβιάδου Σκαμβωνίδης*, IV, 10-11/ VI, 118/ VII, 46/ X, 6, 8, 22, 30, *Εύριμαχος Εύ-*, II, 183, *Εύφιλτος Τιμοθέου Κυδαθηναϊεύς*, VII, 88/ X, 14, *Ήφαισόδωρος*, I, 10, *Κηφισόδωρος* (μέτοικος), I, 33, *Νικίδης Φοινικίδου Μελιτεύς*, II, 172, 176/ IV, 17-8/ VI, 85, 167, *Οϊωνίας Οίνοχάρους Ατηνεύς*, II, 177, 179, 311/ VIII, 8-9, X, 33, *Παναίτιος*, II, 170-1/ VI, 63, *Πολύστρατος Διοδώρου Αγκυλήθεν*, I, 16-27/ II, 180-1/ IV, 5-6/ VI, 75, *Φαῖδρος Πυθοκλέους Μυρρινούσιος*, II, 188-9/ VI, 112, *Φερεκλῆς Φε[ρεν]ικα[ίου] Θεμακεύς*, VII, 9, *Χαιρέδημος Ἐλπίου Ἀχ[ερδούσιος]*, VIII, 7-8, ----ο *Διοδώρου Εἰ[τεαῖος]*, VI, 12, ----*Αγκυλήθεν*, XI, I, ---*Αναργυράσιος*, VIII, 1.

⁴⁰ Pelling (1992) 30

Θα πρέπει να τονιστεί ότι ο Πλούταρχος δεν ήταν ιστορικός.⁴¹ Όπως αναγνωρίζει ο ίδιος, οι στόχοι του ήταν διαφορετικοί. Ενδεικτικό είναι το απόσπασμα από τον *Βίο* του Αλεξάνδρου, όπου χαράσσει τις γραμμές της μεθόδου που θα ακολουθήσει: γράφει βιογραφίες κι όχι ιστορία (*οὔτε γὰρ ἱστορίας γράφομεν, ἀλλὰ βίους*, 1.2). Ο χαρακτήρας, ή η *δήλωσις ἀρετῆς ἢ κακίας*, είναι γι αυτόν ευκολότερα αναγνωρίσιμος στις πολεμικές επιχειρήσεις, και η πολιτική ως πεδίο δράσης λειτουργεί παράλληλα και ως πεδίο ανάδειξης αρετών και ελαττωμάτων. Ο στόχος του βιογράφου είναι διδακτικός: να προσφέρει πρότυπα προς μίμηση ή προς αποφυγή. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι κάθε πρόσωπο που ηθογραφείται είναι μονοδιάστατα θετικό ή αρνητικό· μπορεί να διαθέτει μεικτά χαρακτηριστικά. Ο Πλούταρχος αντιμετωπίζει τους χαρακτήρες του ως σύνθετα ηθικά φαινόμενα. Παράλληλα, επανέρχεται σε θεμελιώδεις ηθικούς και πολιτικούς προβληματισμούς, αντίστοιχους με αυτούς του Θουκυδίδη, ρίχνοντας το βάρος στο πώς η αρετή του ιδιωτικού βίου επηρεάζει, μέσω της σχέσης μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνωμένων, την ευημερία της πολιτείας. Για τον Πλούταρχο, η διαμάχες μεταξύ των πολιτών και της ηγεσίας είναι ο επαπειλούμενος κίνδυνος για την ομόνοια του κράτους, ένας κίνδυνος που ο πολιτικός άνδρας οφείλει να εξαλείψει.

Όπως ακριβώς ο Θουκυδίδης, έτσι και ο Πλούταρχος ενδιαφέρεται πολύ για την εικόνα του δήμου. Για τον βιογράφο, όμως, ο αθηναϊκός δήμος μοιάζει στον ηγέτη του, και επομένως οι αλλαγές στη διάθεση του πρώτου, αντικατοπτρίζουν τις ιδιότητες του τελευταίου και το αντίστροφο. Και πρόκειται για έναν ηγέτη με εκπληκτική ικανότητα προσαρμογής στα νέα δεδομένα (*ἦν γὰρ, ὡς φασι, μία δεινότης αὕτη τῶν πολλῶν ἐν αὐτῷ καὶ μηχανὴ θήρας ἀνθρώπων, συνεξομοιοῦσθαι καὶ συνομοπαθεῖν τοῖς ἐπιτηδεύμασι καὶ ταῖς διαίταις, ὀξύτερας τρεπομένῳ τροπᾷ τοῦ χαμαιλέοντος*, *Αλκ.* 23. 4).⁴² Το κεφάλαιο 16 είναι ενδεικτικό της αμφίθυμης, διχαστικής, αλλά την ίδια στιγμή στοργικής αντίδρασης του δήμου στις ιδιοτροπίες του Αλκιβιάδη. Η απήχηση του Θουκυδίδη είναι σαφής,⁴³ αλλά τα πορίσματα του ιστορικού μετασχηματίζονται στον Πλούταρχο: ο δήμος ήταν επιεικής με τις υπερβολές του, ενώ η παλαιότερη γενιά ήταν δυσαρεστημένη με τους τυραννικούς και αντισυμβατικούς του τρόπους. Παρατηρούμε, δηλαδή, μια νέα έμφαση η οποία στηρίζεται στις παρατηρήσεις του Θουκυδίδη και στις δημηγορίες μεταξύ Νικία και

⁴¹ Pelling (1995) 206

⁴² Pelling (2000) 52

⁴³ Romilly, J. (1988), "Plutarch and Thucydides or the Free Use of Quotations", *Phoenix*, 42: 22-34

Αλκιβιάδη. Ο Πλούταρχος προβάλλει σε αυτές ένα «χάσμα γενεών», με τον Νικία, τον εκπρόσωπο της παλαιάς γενιάς, να αναμετράται με τον Αλκιβιάδη, τον εκπρόσωπο της νέας γενιάς πολιτικών. Ίσως πράγματι, κοιτώντας τις αλλαγές στρατοπέδων στην πορεία του Αλκιβιάδη, η αντίδραση του αθηναϊκού δήμου να μην ήταν τόσο ομοιόμορφη όσο την παρουσιάζει ο Θουκυδίδης.⁴⁴ Τα λαμπρά επιτεύγματα στο στρατιωτικό πεδίο και υπερβολές του βίου, παρήγαγαν μια διπλή, καταστροφική φήμη και τελικά η τύχη του Αλκιβιάδη στη συγκεκριμένη περίπτωση κρίθηκε από το παρελθόν του εξ ολοκλήρου.

Ο συγγραφέας είναι γνώστης των κειμένων της κλασικής Αθήνας, έχει διαβάσει Ανδοκίδα, ξέρει καλά το έργο του Θουκυδίδη και παραπέμπει σε αυτό με τρόπο που προϋποθέτει ότι το κοινό στο οποίο απευθύνεται το γνωρίζει εξίσου καλά.⁴⁵ Το δικό του έργο περιλαμβάνει εκτός από ιστορικά γεγονότα, διάφορα ανέκδοτα, νύξεις σε κωμικά έργα, λεπτομέρειες που έχουν διαφύγει από τους περισσότερους συγγραφείς, παρμένες από αναθήματα ή δημόσια ψηφίσματα. Έχει συλλέξει το υλικό του με προσοχή, προκειμένου να αξιολογήσει επαρκέστερα την ιδιοσυγκρασία των προσωπικοτήτων με τις οποίες καταπιάνεται και το έργο μας προσφέρει υλικό που ο Θουκυδίδης εσκεμμένα παρέλειψε: τη βιογραφική λεπτομέρεια και την πολιτική σάτιρα⁴⁶ (*ὡς γοῦν Θουκυδίδης ἐξήνεγκε πράξεις [...] τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλοὺς, ὑφ' ἐτέρων δ' εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀναθήμασιν ἢ ψηφίσμασιν εὔρημένα παλαιοῖς πεπείραμαι συναγαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν, ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἤθους καὶ τρόπου παραδιδούς, Νικίας, 1.5*). Ωστόσο, ο Πλούταρχος δεν ανήκει στην κατηγορία εκείνων που αξιολογούν τις πηγές τους. Ξέρει ότι μπορεί να εμπιστευτεί τον Θουκυδίδη, αλλά αυτό δεν προκύπτει ως αναγνώριση της επιστημονικής αξίας του έργου του, καθώς συχνά αναφέρεται σε συγγραφείς μικρής αξίας με μεγάλο σεβασμό. Επιπλέον, δεν κάνει διάκριση μεταξύ πρωτογενών και δευτερογενών πηγών, ούτε λαμβάνει υπ' όψιν τη διαφορά των στόχων και της μεθόδου που ακολουθείται στα διαφορετικά λογοτεχνικά είδη.⁴⁷ Σε αντίθεση με τον Θουκυδίδη, που γράφει ως επί το πλείστον από καθαρά πολιτική οπτική, στον Πλούταρχο υπάρχει θέση για τις θρησκευτικές παραμέτρους των

⁴⁴ Pelling (2000) 53, Pelling (1992) 19

⁴⁵ *HCT* I 54

⁴⁶ Pelling (1992) 11

⁴⁷ *HCT* I 58-9, Pelling (1990) 26

σκανδάλων,⁴⁸ ενώ σε άλλα σημεία του βίου βρίσκουμε πληροφορίες που δεν υπάρχουν ούτε στον Ανδοκίδη ούτε στον Θουκυδίδη. Πολλές από αυτές προέρχονται από έμμεσες μαρτυρίες, άλλες αφορούν σε διαφορετικό γεγονός, και ο Πλούταρχος είτε παραπλανήθηκε είτε δεν ήταν σε θέση να τις ελέγξει κριτικά. Εντούτοις, είναι χρήσιμες σε εμάς, εφόσον όλες μαζί δίνουν το πώς έβλεπαν το 2^ο αιώνα, το κρίσιμο αυτό κομμάτι της αθηναϊκής ιστορίας του 415 π.Χ.

Επομένως, όταν αξιοποιούμε το έργο, εν προκειμένω για να φωτίσουμε τα γεγονότα που μας ενδιαφέρουν, πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί με τις πληροφορίες που μας παρέχει, και να ορίσουμε τις γραμμές ανάμεσα στο τί μπορούμε να εμπιστευτούμε και στο τί όχι.

⁴⁸ Pelling (1992) 24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η διαδοχή των γεγονότων

Σκοπός του δεύτερου κεφαλαίου είναι να τοποθετηθούν τα γεγονότα σε χρονολογική σειρά τέτοια, ώστε να έχουμε μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα όσων συνέβησαν. Προς αυτήν την κατεύθυνση θα χρησιμοποιήσουμε την ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη και την κατάθεση του Ανδοκίδη, συμπληρωματικά τη μία προς την άλλη.

Από τον ιστορικό που έχει θέσει ως στόχο του το *σαφές*, περιμένουμε ακριβή τοποθέτηση των συμβάντων στον άξονα του χρόνου. Ωστόσο, υπάρχουν στοιχεία που ο Θουκυδίδης είτε παραλείπει είτε αναφέρεται σε αυτά πολύ συνοπτικά· αφορούν κυρίως στις καταθέσεις των πληροφοριοδοτών και μπορούν να συμπληρωθούν από τον δικανικό λόγο του Ανδοκίδη. Σε γενικές γραμμές πιστεύω ότι η αφήγηση του ιστορικού είναι ακριβής, στο βαθμό που μελετά κανείς τα γεγονότα, όχι την οπτική γωνία. Την ίδια στιγμή, ενώ έχουμε σαφή επίγνωση του γεγονότος ότι ο ρήτορας, λόγω της θέσης στην οποία βρίσκεται, δεν έχει πρόθεση να πει όλη την αλήθεια, δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ούτε ότι έχει σκοπίμως αλλάξει τη σειρά των γεγονότων, ούτε ότι παραλείπει μαρτυρίες. Το υλικό που μας παρέχει είναι ακριβές, στον βαθμό που μπορούμε να το διασταυρώσουμε με τις πληροφορίες που λαμβάνουμε από τις *Αττικές Στήλες*.

Όσον αφορά στον *Κατ' Ανδοκίδου* λόγο, δεν πρέπει να απορριφθεί ως μια εξ ολοκλήρου κατασκευή της κατηγορούσας αρχής. Παρόλο που σε αρκετά σημεία εντοπίζονται στρεβλώσεις της αλήθειας, το περιστατικό ειδικά της φυλάκισης του Ανδοκίδη είναι τόσο λεπτομερές, που πρέπει να έχει κάποια βάση. Το κείμενο του Πλουτάρχου, τέλος, συντεθειμένο από διαφορετικές πηγές, σύγχρονες και μεταγενέστερες των γεγονότων που μελετάμε, βοηθά αφενός να δεχθούμε, να απορρίψουμε ή να συμπληρώσουμε σημεία του χρονολογικού συστήματος που προτείνεται από Θουκυδίδη και Ανδοκίδη, και αφετέρου να αναγνωρίσουμε τον κίνδυνο που ενέχει τυχόν προσπάθεια να σχηματίσουμε μια συνεκτική εικόνα συνενώνοντας ετερόκλητες πηγές.

Για τα δύο περιστατικά που μας αφορούν πρέπει να έχουμε στον νου μας εξ αρχής δύο πράγματα. Πρώτον, ότι οι παρωδίες αποτέλεσαν επαναλαμβανόμενο -όχι μεμονωμένο- περιστατικό (*έν τῇ οἰκίᾳ τῇ Πουλυτίωνος, Μυστ. 12, έν τῇ οἰκίᾳ τῇ Χαρμίδου, Μυστ. 16, έν τῇ οἰκίᾳ Φερεκλέους, Μυστ. 17, Ἀλκιβιάδην Κλεινίου Σκαμβωνίδην [...] έν τῇ οἰκίᾳ τῇ ἑαυτοῦ, Ἀлк. 22.3*), και δεύτερον, ότι πραγματοποιούνταν κατά το χρονικό διάστημα πριν δράσουν οι Ερμοκοπίδες (*μηνύεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκολούθων περὶ μὲν τῶν Ἑρμῶν οὐδέν, ἄλλων δὲ ἀγαλμάτων περικοπαί τινες πρότερον ὑπὸ νεωτέρων μετὰ παιδιᾶς καὶ οἴνου γεγενημένοι, καὶ τὰ μυστήρια ἅμα ὡς ποιεῖται έν οἰκίαις ἐφ' ὕβρει, Θουκ. 6.28*). Ἀς πάρουμε, ὁμως, τα πράγματα ἀπὸ την ἀρχή.

Σύμφωνα με την ἀφήγηση του Θουκυδίδη, κατά τη διάρκεια των προετοιμασιῶν της σικελικῆς ἐκστρατείας (*καὶ οἱ μὲν έν παρασκευῇ ἦσαν, 6.26.2- έν δὲ τούτῳ, 6.27.1*), μέσα σε μία μόνο νύχτα (*μᾶ νυκτὶ, 6.27.1*) ἀκρωτηριάστηκαν οι περισσότερες ἐρμαϊκῆς στήλες (*οἱ πλεῖστοι ὅσοι Ἑρμαῖ ἦσαν λίθινοι [...] περιεκόπησαν τὰ πρόσωπα, 6.27.1*). Το περιστατικό συνέβη, ἀν ὄχι την παραμονή της ἀναχώρησης του στόλου, λίγες μέρες πριν ἀπὸ αὐτήν.⁴⁹ Ἡ πράξη θεωρήθηκε ἐξ ἀρχῆς κακὸς οἰωνὸς για την ἐκστρατεία και προσπάθεια ἀνατροπῆς της δημοκρατίας (*τοῦ τε γὰρ ἔκπλου οἴωνος ἐδόκει εἶναι καὶ ἐπὶ ζῆνωμοσίᾳ ἅμα νεωτέρων πραγμάτων καὶ δήμου καταλύσεως γεγενῆσθαι, 6.27.3*). Ἐκκίνησε κρατική ἐρευνα και προκηρύχθηκαν ἀμοιβές για ὅποιον ἤξερε κάτι σχετικό. Ἡ προκήρυξη αὐτῆ των ἀρχῶν ἀπευθυνόταν και σε μέτοικους και σε δούλους (*καὶ ἀστῶν καὶ ξένων καὶ δούλων, 6.27.2*).

Στο μεσοδιάστημα ἀπὸ το ἐπείσδιο των Ἑρμών μέχρι την ἀναχώρηση του στόλου ἔχουμε τα ἐξῆς περιστατικά:

Πρώτον, ξεκινοῦν καταθέσεις, οι οποίες δεν αφοροῦν στην ἀποκοπή των κεφαλῶν του Ἑρμῆ, ἀλλὰ σε παλαιότερες ἱεροσυλίες σχετικῆς με βανδαλισμοὺς ἀγαλμάτων που διεπράχθησαν ὑπὸ νεωτέρων μετὰ παιδιᾶς καὶ οἴνου (6.28.1). Δεύτερον, οι πληροφοριοδότες φέρνουν στο φως και μια ἄλλη ἱεροσυλία: την ἐφ' ὕβρει ἀναπαράσταση των Ἐλευσίνιων μυστηρίων σε ἀριστοκρατικά σπίτια, με περιφρόνηση, δηλαδή, για τους θεοὺς και τις κοινωνικῆς συμβάσεις, (*καὶ τὰ μυστήρια ἅμα ὡς ποιεῖται έν οἰκίαις ἐφ' ὕβρει, 6.28.1*). Τρίτον, ἀναδύεται η πρώτη κατηγορία

⁴⁹ HCT IV 271

εναντίον του Αλκιβιάδη που αφορά στο σκάνδαλο με τα μυστήρια (*ὧν καὶ τὸν Αλκιβιάδην ἐπητιῶντο*, 6.28.1).

Τις κατηγορίες εναντίον του στρατηγού υποστήριζαν και αναζωπύρωναν οι εχθροί του, επειδή τον έβλεπαν ως εμπόδιο στο να αποκτήσουν αυτοί σταθερά και μόνιμα την ηγεσία της δημοκρατικής παράταξης (*καὶ νομίσαντες, εἰ αὐτὸν ἐξελάσειαν, πρῶτοι ἂν εἶναι*, 6.28.2). Εκμεταλλευόμενοι την οὐ δημοτικὴν παρανομίαν του (6.28.2) τον ενέπλεξαν σε αμφοτέρα τα σκάνδαλα, και υποστήριζαν ανοιχτά ότι αυτός είχε οργανώσει τις δύο δράσεις με στόχο την ανατροπή του πολιτεύματος (*καὶ ἐβόων ὡς ἐπὶ δήμου καταλύσει τά τε μυστικά καὶ ἡ τῶν Ἑρμῶν περικοπὴ γένοιτο καὶ οὐδὲν εἴη αὐτῶν ὅτι οὐ μετ' ἐκείνου ἐπράχθη*, 6.28.2). Ο ιστορικός έχει και νωρίτερα επισημάνει τη δυσαρέσκεια που προκαλούσε στους περισσότερους αυτή η μεγαλοπραγμοσύνη, η καταφρόνηση των καθιερωμένων ηθῶν και εθίμων και οι σπατάλες του Αλκιβιάδη στον ιδιωτικό του βίο (*φοβηθέντες γὰρ αὐτοῦ οἱ πολλοὶ τὸ μέγεθος τῆς τε κατὰ τὸ ἑαυτοῦ σῶμα παρανομίας ἐς τὴν δίαιταν καὶ τῆς διανοίας*, 6.15.4).

Την ταυτότητα του πρώτου μηνυτή εναντίον του Αλκιβιάδη τη βρίσκουμε στον Ανδοκίδη, στις παραγράφους 11-13. Η ναυαρχίδα του Λάμαχου είχε ήδη αποπλεύσει (*καὶ τριήρης ἢ στρατηγὶς ἤδη ἐξώρμει ἢ Λαμάχου*) όταν ο Πυθόνικος κατηγορήσε τον Αλκιβιάδη και τους φίλους του για παράσταση των Ελευσίνιων μυστηρίων σε ιδιωτικὴ οικία. Εἶπε ότι θα προσφέρει μάρτυρα, εάν η συνέλευση συμφωνήσει να του παραχωρήσει ασυλία. Εἶπε ακόμα πως ο μάρτυρας, παρόλο που ο ίδιος δεν είχε ποτέ μνηθεῖ στα μυστήρια, είναι σε θέση να περιγράψει τις τελετουργίες λόγω του ὅτι είχε δει. Επρόκειτο για τον Ανδρόμαχο, έναν από τους δούλους του Πολέμαρχου, ο οποίος κατάθεσε ότι ο Αλκιβιάδης, ο Νικίδης και ο Μέλιτος παρωδούσαν τα μυστήρια στο σπίτι του Πουλυτίωνα. Βρίσκονταν εκεί ακόμα και δούλοι, ο ίδιος, ο αδερφός του, ο αυλητής Ικέσιος και ο γιος του Μελήτου. Υπέδειξε συνολικά δέκα άτομα.

Τότε, όπως πληροφορούμαστε από τον Θουκυδίδη, ο Αλκιβιάδης αντέκρουσε τις κατηγορίες και δήλωσε πως ήταν πρόθυμος να δικαστεί (*ὁ δ' ἔν τε τῶ παρόντι πρὸς τὰ μηνύματα ἀπελογεῖτο καὶ ἐτοῖμος ἦν πρὶν ἐκπλεῖν κρίνεσθαι*, 6.29.1) πριν γίνει ο απόπλους, γιατί ήδη οι προετοιμασίες είχαν ολοκληρωθεί (*ἤδη γὰρ καὶ τὰ τῆς παρασκευῆς ἐπεπόριστο*, 6.29.1)· αν αποδεικνυόταν ένοχος να τιμωρηθεί, εάν όχι να σταλεί επί κεφαλῆς της εκστρατείας. Προέτρεπε ακόμα τον αθηναϊκό λαό να μην

παρασύρεται από τις διαβολές εναντίον του, αλλά να ξεκαθαριστεί η υπόθεση δικαστικά.

Από τον Πλούταρχο μαθαίνουμε ότι στις πρώτες αυτές καταγγελίες εναντίον του Αλκιβιάδη είχε αναμειχθεί και ο Ανδροκλής, ένας εκ των δημαγωγών. Αυτός παρουσίασε δούλους και μετοίκους οι οποίοι κατηγορούσαν τον Αλκιβιάδη για αμφότερα τα σκάνδαλα (*έν δὲ τούτῳ δούλους τινὰς καὶ μετοίκους προήγαγεν Ἀνδροκλῆς ὁ δημαγωγὸς ἄλλων τε ἀγαλμάτων περικοπὰς καὶ μυστηρίων παρ' οἶνον ἀπομιμήσεις τοῦ Ἀλκιβιάδου καὶ τῶν φίλων κατηγοροῦντας*, *Ἄλκ.* 19.1). Επιπλέον, ο βιογράφος δίνει και μια καταγγελία εναντίον του Αλκιβιάδη από τον Θεσσαλό, που τον ενέπλεκε στα μυστήρια (*ἔλεγον δὲ Θεόδωρον μὲν τινα δρᾶν τὰ τοῦ κήρυκος, Πουλυτίωνα δὲ τὰ τοῦ δαδούχου, τὰ δὲ τοῦ ἱεροφάντου τὸν Ἀλκιβιάδην, τοὺς δ' ἄλλους ἐταίρους παρεῖναι καὶ μνεῖσθαι μύστας προσαγορευομένους. ταῦτα γὰρ ἐν τῇ εἰσαγγελίᾳ γέγραπται Θεσσαλοῦ τοῦ Κίμωνος εἰσαγγείλαντος Ἀλκιβιάδην ἀσεβεῖν περὶ τὸ θεῶ, Ἄλκ.* 19.1-2). Από τα στοιχεία αυτά διαφαίνεται ο μηχανισμός με τον οποίον αναδύθηκαν όσες κατηγορίες αφορούσαν στον Αλκιβιάδη: ο Ανδροκλής, άσπονδος εχθρός του,⁵⁰ παρόξυνε το πλήθος (*διὰ πονηρῶν ἀνθρώπων πίστιν*, 6.53.2, *τραχνομένου δὲ τοῦ δήμου καὶ πικρῶς πρὸς Ἀλκιβιάδην ἔχοντος, καὶ τοῦ Ἀνδροκλέους (ἦν γὰρ οὗτος ἐχθρὸς ἐν τοῖς μάλιστα τοῦ Ἀλκιβιάδου) παροξύνοντος, ἐν ἀρχῇ μὲν ἐταράχθησαν οἱ περὶ τὸν Ἀλκιβιάδην*, *Ἄλκ.* 19.2), και δίνεται το όνομα ενός μηνυτή του Αλκιβιάδη, που δεν αναφέρεται στις άλλες πηγές μας, και είναι (όπως και η Αγαρίστη *Μυστ.* 16), αριστοκρατικής καταγωγής. Βρισκόμαστε χρονικά στην περίοδο κατά την οποία οι προετοιμασίες για την αναχώρηση του στόλου έχουν ολοκληρωθεί και οι εχθροί του Αλκιβιάδη ετοιμάζουν υπογείως την απομάκρυνσή του.

Ένα θέμα που ο ιστορικός έχει ήδη τονίσει είναι ότι στρατεύματα από το Άργος και τη Μαντίνεια συμμετέχουν στη σικελική εκστρατεία λόγω των προσωπικών δεσμών με τον Αλκιβιάδη και δεν θα επέτρεπαν σε καμία περίπτωση να τεθεί αυτός ή η εκστρατεία σε κίνδυνο.⁵¹ Επομένως, τόσο ο Αλκιβιάδης όσο και οι εχθροί του ήξεραν ότι αυτή τη στιγμή ήταν πολύ δημοφιλής ανάμεσα στους ναύτες και τους στρατιώτες, και ο δήμος θα στεκόταν επιεικής απέναντί του, νιώθοντας ότι σε αυτόν χρωστά το μεγάλο εγχείρημα. Ο Πλούταρχος παραφράζει εδώ (*αἰσθόμενοι δὲ τοὺς τε ναύτας, ὅσοι πλεῖν ἔμελλον εἰς Σικελίαν, εὖνους ὄντας αὐτοῖς καὶ τὸ στρατιωτικόν, Ἀργείων δὲ καὶ Μαντινέων χιλίων ὄντων ὀπλιτῶν ἀκούοντες ἀναφανδὸν*

⁵⁰ Kagan (1981) 196

⁵¹ Kagan (1981) 196-7, Pelling (2000) 19

λεγόντων ὡς δι' Ἀλκιβιάδην στρατεύοιντο διαπόντιον καὶ μακρὰν στρατείαν, 19.3). Οι εχθροὶ ἀπὸ φόβου ὅτι δὲν θα κατάφερναν νὰ πετύχουν τὴν καταδίκη του (*οἱ δ' ἐχθροὶ δεδιότες τό τε στράτευμα μὴ εὖνουν ἔχῃ, ἣν ἤδη ἀγωνίζεται, ὃ τε δῆμος μὴ μαλακίζεται*, 6.29.3), ἔβαζαν ρήτορες δικούς τους νὰ επιχειρηματολογούν ἐναντὶα στὴν ἀναβολὴ τῆς ἀναχώρησης καὶ σὲ μιὰ ἀμεση ἐκδίκαση ποὺ πρότεινε ὁ στρατηγός (*ἄλλους ῥήτορας ἐνιέντες οἱ ἔλεγον νῦν μὲν πλεῖν αὐτὸν καὶ μὴ κατασχεῖν τὴν ἀναγωγὴν*, 6.29.3). Θα τὸν δικάζαν, ἔλεγαν, με τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἀθήνα. Εκείνο ποὺ ἐπιδίωκαν ἦταν νὰ δικαστεῖ ὅταν πια θα ἔχουν φουντώσει οἱ ἐναντίον του διαβολές, κάτι ποὺ θα ἦταν ευκολότερο ἀν ἐκεῖνος στὸ μεταξύ ἀπουσίαζε. Ἐτσι ἀποφασίστηκε νὰ φύγει ὁ Ἀλκιβιάδης κανονικά γιὰ τὴ Σικελία (*καὶ ἔδοξε πλεῖν τὸν Ἀλκιβιάδην*, 6.29.3). Τὸ καλύτερο ποὺ θα μπορούσε νὰ ἐλπίζει ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ὁ στρατηγός ἦταν πῶς με τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὰ πάθη στὴν Ἀθήνα θα κατευνάζονταν καὶ ὅτι ἡ ἐπιτυχία στὴ Σικελία θα τὸν ἔκανε ἀτρωτό. Οἱ ἀντίπαλοί του, ὅμως, εἶχαν ἄλλα σχέδια. Ἡ ἀνάκλησή του θα γινόταν τὴν κατάλληλη στιγμή.

Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε σὲ δύο σημεία. Εἶπαμε προηγουμένως ὅτι ὁ βανδαλισμὸς ἐγίνε λίγο πρὶν τὴν ἀναχώρηση τοῦ στόλου. Πράγματι, ἡ φράση τοῦ ἱστορικοῦ *οἱ δ' ἐχθροὶ δεδιότες τό τε στράτευμα μὴ εὖνουν ἔχῃ, ἣν ἤδη ἀγωνίζεται* (6.29.3) ἔχει νόημα μόνο ἀν τὸ στράτευμα ἦταν ἔτοιμο νὰ πλεύσει. Ὁ ἴδιος ὁ Ἀλκιβιάδης ζητᾷ νὰ ἐκδικαστεῖ ἡ ὑπόθεσή του πρὶν τὴν ἀναχώρηση τοῦ στόλου (*καὶ ἐτοῖμος ἦν πρὶν ἐκπλεῖν κρίνεσθαι*, 6.29.1) ὁ ὁποῖος εἶναι πια πανέτοιμος (*ἤδη γὰρ καὶ τὰ τῆς παρασκευῆς ἐπεπόριστο*, 6.29.1). Στὸν Ἀνδοκίδη βρίσκουμε καὶ ἄλλη μιὰ σημαντικὴ λεπτομέρεια: ἡ κατάθεση τοῦ Ἀνδρόμαχου ἐγίνε πρὶν τὴν ἀποχώρηση ολόκληρης τῆς ἀποστολῆς, με τοὺς Νικία καὶ Ἀλκιβιάδην ἀκόμα στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν ναυαρχίδα τοῦ Λάμαχου νὰ ἔχει ἤδη ἀποχωρήσει (*ἦν μὲν γὰρ ἐκκλησία τοῖς στρατηγοῖς τοῖς εἰς Σικελίαν, Νικία καὶ Λαμάχῳ καὶ Ἀλκιβιάδῃ, καὶ τριήρης ἢ στρατηγὶς ἤδη ἐξώρμει ἢ Λαμάχου*, Μυστ. 11). Ἀλκιβιάδης καὶ Νικίας ἦταν ἐπομένως παρόντες στὴν πρώτη αὐτὴ κατηγορία. Με τὴν παραπάνω διαδοχὴ τῶν γεγονότων συμφωνεῖ καὶ ὁ Πλούταρχος (*ἐπιψηφισαμένων δὲ τοῦ δήμου καὶ γενομένων ἐτοιμῶν πάντων πρὸς τὸν ἔκπλουν*, Ἀλκ. 18.2). Δὲν εἶναι εὐλόγο νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν ἐγγύτητα στὸ σημεῖο τοῦ χρόνου μεταξύ τῆς κατηγορίας ἐναντίον τοῦ Ἀλκιβιάδην καὶ τῆς ἀναχώρησης τοῦ στόλου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Ἡ ἀναχώρηση τῆς ἀποστολῆς δὲν σταμάτησε τὴν ἐρευνα τῆς ἐπιτροπῆς, ἡ ὁποία καὶ συνεχίστηκε με ἀμείωτο ζήλο (*οἱ γὰρ Ἀθηναῖοι, ἐπειδὴ ἡ στρατιὰ ἀπέπλευσεν, οὐδὲν ἤσσαν ζήτησιν ἐποιοῦντο τῶν περὶ τὰ μυστήρια καὶ τῶν περὶ τοὺς*

Ερμᾶς δρασθέντων, 6.53.2). Από τον Ανδοκίδη (*Μυστ.* 15) μαθαίνουμε ότι, αφού ο στόλος απέπλευσε και στον Ανδρόμαχο χορηγήθηκε ασυλία, παρουσιάστηκε ο Τεύκρος με πληροφορία για αμφότερα τα σκάνδαλα. Αυτός έφυγε κρυφά για τα Μέγαρα, κι από εκεί πληροφόρησε τη βουλή ότι εάν του εγγυούνταν αμνηστία, θα έκανε αποκαλύψεις για τα μυστήρια (στα οποία ήταν και ο ίδιος αναμειγμένος), αλλά και για όλα όσα ήξερε σχετικά με την αποκοπή των κεφαλών των Ερμών. Αφού λοιπόν έλαβε την *ἄδεια*, κατονόμασε άλλους ένδεκα άνδρες ως συνενόχους στην παρωδία, και κατήγγειλε δεκαοχτώ άτομα ως μετέχοντα στον βανδαλισμό των ερμαϊκών στηλών. Σε κανέναν από τους δύο καταλόγους δεν υπήρχε το όνομα του Αλκιβιάδη.

Αυτό που πρέπει να διασαφηνίσουμε στο σημείο αυτό είναι το κατά πόσον ο Τεύκρος έδωσε τα στοιχεία για τις παρωδίες πριν ή μετά από την αναχώρηση του στόλου. Προβληματισμός προκύπτει από τη δομή του λόγου του Ανδοκίδη, ο οποίος μιλά για τα εγκλήματα σε ξεχωριστά τμήματα του λόγου, με αποτέλεσμα το όνομα του Τεύκρου να εμφανίζεται σε δύο διαφορετικά χρονικά σημεία. Με μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων, όμως, των ιστορικού και ρήτορα, ο προβληματισμός αυτός αίρεται. Η δήλωσή του Θουκυδίδη ότι καμία πληροφορία σχετικά με τις ερμαϊκές στήλες δεν κατατέθηκε πριν την αναχώρηση (*μηνύεται οὖν ἀπὸ μετοίκων τέ τινων καὶ ἀκολούθων περὶ μὲν τῶν Ἑρμῶν οὐδέν*, 6.28.1) συνηγορεί προς το ότι ο συγκεκριμένος μάρτυρας κατέθεσε μετά τον απόπλου, εάν υποτεθεί πως έδωσε τις πληροφορίες για τα δύο σκάνδαλα ταυτόχρονα. Όπως υποστηρίζει ο Dover, είναι δύσκολο να φανταστούμε ότι ο Τεύκρος κατέθεσε για τα μυστήρια πριν τον απόπλου, και έπειτα από ένα διάστημα κατέθεσε εναντίον των Ερμοκοπιδών.⁵² Επιπλέον, ο Ανδοκίδης στην παράγραφο 34 ξεκαθαρίζει πως ο Τεύκρος πέρασε στα σχετικά με την αποκοπή των κεφαλών του Ερμή και υπέδειξε τους δεκαοχτώ Ερμοκοπίδες αφού κατέθεσε πρώτα όσα ήξερε σχετικά με την υπόθεση των μυστηρίων (*ἐπειδὴ Τεῦκρος ἦλθε Μεγαρόθεν, ἄδειαν εὐρόμενος μηνύει περὶ τε τῶν μυστηρίων ἃ ἦδει καὶ ἐκ τῶν περικοψάντων τὰ ἀναθήματα ἀπογράφει δυοῖν δέοντας εἴκοσιν ἄνδρας*).

Την κατάθεση του Τεύκρου ακολούθησαν πληροφορίες, αυτήν την φορά όχι από κάποιον μέτοικο ή δούλο, αλλά από μια Αθηναία αριστοκρατικής καταγωγής, την Αγαρίστη (*Μυστ.* 16). Αυτή κατέθεσε ότι τμήματα της τελετουργίας των

⁵² Furley (1996) 124

Ελευσινίων τελούνταν στην οικία του Χαρμίδα από τους Αδείμαντο, Αξίοχο και Αλκιβιάδη. Οι κατηγορούμενοι δραπέτευσαν όταν έγινε η μήνυση.

Στη συνέχεια ένας δούλος, ο Λυδός (*Μυστ.* 17-24), έδωσε πληροφορίες οι οποίες ενέπλεκαν τουλάχιστον άλλα τέσσερα άτομα στις παρωδίες. Μεταξύ εκείνων που κατονομάζονται είναι ο Φερεκλής (κύριος του Λυδού), στο σπίτι του οποίου πραγματοποιήθηκε η παρωδία, και ο πατέρας του Ανδοκίδη, ο Λεωγόρας. Ωστόσο, ο μάρτυρας απαλύνει την ενοχή του τελευταίου, λέγοντας πως ήταν παρών, είχε όμως αποκοιμηθεί με το κεφάλι του καλυμμένο.

Οι αποκαλύψεις των Τεύκρου, Αγαρίστης και Λυδού πρέπει να ακολούθησαν σε γρήγορη διαδοχή την αποχώρηση του στόλου και του Αλκιβιάδη. Ας μην ξεχνάμε ότι η Αγαρίστη είναι η δεύτερη που εμπλέκει τον Αλκιβιάδη στο σκάνδαλο των μυστηρίων. Μέχρι αυτό το σημείο, δεν έχουμε λόγο να πιστέψουμε ότι ο Ανδοκίδης αλλοιώνει σκόπιμα τη χρονολογική σειρά των καταθέσεων, εφόσον η ακολουθία τους εμφανίζεται αρκετά σαφής. Ο MacDowell, ωστόσο, μεταθέτει τη μαρτυρία του Λυδού πολύ αργότερα, μετά και από τη μοιραία για τον Ανδοκίδη κατάθεση του Διοκλείδη. Ο συγκεκριμένος μελετητής προχωρά στην υπόθεση ότι ο Ανδοκίδης σε αντίθεση με την παραδοσιακή άποψη, ήταν ένοχος όχι μόνο για τον βανδαλισμό των ερμαϊκών στηλών, αλλά και για τις παρωδίες των Μυστηρίων. Ακόμα, ότι το όνομά του περιλαμβανόταν στη λίστα του Λυδού και πως κρατήθηκε στη φυλακή έως ότου τελικά ομολόγησε τα σχετικά με την παρωδία, για να εξασφαλίσει για τον εαυτό του την ασυλία. Σε αυτήν την κατάθεση πρέπει να ενοχοποίησε τον πατέρα του. Έπειτα μετανόησε, και τον βοήθησε με πλάγιο τρόπο να αποφύγει την δίωξη.⁵³

Στην παράγραφο 25, ο ρήτορας διαβεβαιώνει πως αυτές οι τέσσερις καταγγελίες έγιναν μόνο σχετικά με τα μυστήρια (*αί μὲν μὴνύσεις ὧδε περὶ τῶν μυστηρίων αὗται ἐγένοντο τέτταρες*). Ο Ανδοκίδης, ωστόσο, παραλείπει τις διαδικασίες που κινήθηκαν από Θεσσαλό, τον γιο του Κίμωνα, κατά του Αλκιβιάδη για την παρωδία των Μυστηρίων στο σπίτι του, μαζί με τον Πουλυτίωνα, τον Θεόδωρο, και άλλους, όπως διαβάζουμε στον Πλούταρχο (*Άλκ.* 19.1-2). Η πέμπτη αυτή καταγγελία έγινε, όπως είδαμε νωρίτερα, πριν την αποχώρηση του στόλου. Η λεπτομερής φύση του κατηγορητηρίου, δείχνει ότι ο βιογράφος βασίστηκε σε καλά

⁵³ MacDowell (1962) 169-70, 179

στοιχεία, και βαρύτητα του υποδεικνύεται από την αναφορά στο πλήρες όνομα του Θεσσαλού.⁵⁴

Στο μεταξύ στην Αθήνα οι εχθροί του Αλκιβιάδη δουλεύουν δραστήρια και πετυχαίνουν να μεταστρέψουν τον αθηναϊκό λαό εναντίον του. Παίρνεται τότε η απόφαση να ανακληθεί, μαζί του και μερικοί άλλοι, για να απολογηθεί στις κατηγορίες ασέβειας προς τα μυστήρια (*καὶ καταλαμβάνουσι τὴν Σαλαμινίαν ναῦν ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἤκουσαν ἐπὶ τε Ἀλκιβιάδην ὡς κελεύσοντας ἀποπλεῖν ἐς ἀπολογία ὧν ἡ πόλις ἐνεκάλει*, 6.53.1, 6.60-1). Ο δήμος, επειδή θυμόταν τα σχετικά με την τυραννίδα των Πεισιστρατιδῶν (6.54-9), το βασικότερο όλων, ότι χρειάστηκε σπαρτιατική παρέμβαση για να ανατραπεί, είχε γίνει φιλύποπτος και δεν σταματούσε τις έρευνες, πεπεισμένος ότι όλα είχαν γίνει από συνωμότες με σκοπό την εγκαθίδρυση τυραννίας ή ολιγαρχίας (*ἐφοβεῖτο αἰεὶ καὶ πάντα ὑπόπτως ἐλάμβανεν*, 6.53.3, *χαλεπὸς ἦν τότε καὶ ὑπόπτῃς ἐς τοὺς περὶ τῶν μυστικῶν τὴν αἰτίαν λαβόντας, καὶ πάντα αὐτοῖς ἐδόκει ἐπὶ ζυνομοσίᾳ ὀλιγαρχικῇ καὶ τυραννικῇ πεπρᾶχθαι*, 6.60.1). Όλο και περισσότεροι άνθρωποι ρίχνονταν στη φυλακή.

Τότε ένας από τους φυλακισμένους που θεωρούταν ως ο πιο ένοχος (*εἷς τῶν δεδεμένων, ὅσπερ ἐδόκει αἰτιώτατος εἶναι*, 6.60.2) πείθεται από συγκρατούμενό του να καταθέσει, ακόμη και ψευδώς, προκειμένου να εξασφαλίσει για τον εαυτό του ασυλία και να ελευθερώσει κι άλλους. Γιατί η σωτηρία δεδομένης της κατάστασης, ήταν πιο σίγουρη με μια ομολογία παρά με μια δίκη. Αυτός κατήγγειλε τον εαυτό του και άλλους για τον ακρωτηριασμό των στηλών του Ερμή. Γνωρίζουμε την ταυτότητα αυτού του φυλακισμένου τον οποίο ο Θουκυδίδης αναφέρει, αλλά δεν κατονομάζει, γιατί πιθανότατα δεν έχει πειστεί ότι λέει την αλήθεια. Είναι ο Ανδοκίδης ο οποίος δίνει τη δική του εκδοχή του συγκεκριμένου περιστατικού στην απολογία του για τα μυστήρια, στις παραγράφους 48-68.

Από την παράγραφο 36 του Ανδοκίδη μαθαίνουμε ότι η επόμενη επίσημη καταγγελία μετά από αυτήν του Λυδού αφορούσε στα αγάλματα και έγινε όταν η Αθήνα είχε μπει σε αυτόν τον κύκλο σύγχυσης και πανικού, λόγω της πρωτοβουλίας δύο εκ των *ζητητῶν*, του Πείσανδρου και του Χαρικλή, να ανανεώσουν τις προσπάθειες να βρεθούν οι ένοχοι. Οι δύο άντρες υποστήριζαν ανοιχτά ότι αναζητούν

⁵⁴ Kagan (1981) 203

όχι μια χούφτα ανδρών, όπως άφησε να εννοηθεί ο Τεύκρος,⁵⁵ αλλά πολλούς περισσότερους που στόχευαν, ούτε λίγο ούτε πολύ, στην ανατροπή της δημοκρατίας (*έπειδή δέ ταῦτα ἐγένετο, Πείσανδρος καὶ Χαρικλῆς, ὄντες μὲν τῶν ζητητῶν, δοκοῦντες δ' ἐν ἐκείνῳ τῷ χρόνῳ εὐνούστατοι εἶναι τῷ δήμῳ, ἔλεγον ὡς εἶη τὰ ἔργα τὰ γεγενημένα οὐκ ὀλίγων ἀνδρῶν ἀλλ' ἐπὶ τῇ τοῦ δήμου καταλύσει, καὶ χρῆναι ἐπιζητεῖν καὶ μὴ παύσασθαι, Μυστ. 36*). Ο Θουκυδίδης δεν κάνει σε οποιοδήποτε σημείο στην αφήγηση του ειδική μνεία των *ζητητῶν*, και όμως η φρασεολογία της αφήγησής του δίνει μια αρκετά σαφή ένδειξη ότι η επιτροπή συστάθηκε πριν αρχίσουν οι κατηγορίες. Μετά τη σύντομη έκθεση του βανδαλισμού των Ερμών (6.27) διαβάζουμε: *καὶ τοὺς δράσαντας ἤδει οὐδείς, ἀλλὰ μεγάλοις μηνύτροις δημοσίᾳ οὗτοί τε ἐζητοῦντο καὶ προσέτι ἐψηφίσαντο, καὶ εἴ τις ἄλλο τι οἶδεν ἀσέβημα γεγενημένον, μηνύειν ἀδεῶς τὸν βουλόμενον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων καὶ δούλων, 6.27.2*. Στη συνέχεια ακολουθεί η αφήγηση της κατηγορίας εναντίον του Αλκιβιάδη (6.28). Η χρήση της λέξης *ἐζητοῦντο* είναι σημαντική, και επισημαίνει την ύπαρξη επιτροπής *ζητητῶν*. Η έγκαιρη θέσπιση της ανακριτικής/διερευνητικής επιτροπής επιβεβαιώνεται και από τη δήλωση του Διοκλείδη ότι κατά την επιστροφή του από το Λαύριο τους βρήκε ήδη στο αξίωμα (*ἦκων δὲ εἰς ἄστὺ ζητητᾶς τε ἤδη ἡρημένους καταλαμβάνειν καὶ μήνυτρα κεκηρυγμένα ἑκατὸν μνᾶς, Μυστ. 40*).

Η καχυποψία και ο φόβος μεγάλωσε σε τέτοιο βαθμό, ώστε κάθε φορά που η βουλή συναντιόταν, οι άνθρωποι έφευγαν από την αγορά φοβούμενοι ότι θα είναι το επόμενο θύμα κάποιου πληροφοριοδότη (*καὶ ἡ πόλις οὕτω διέκειτο, ὥστ' ἐπειδὴ τὴν βουλήν εἰς τὸ βουλευτήριον ὁ κῆρυξ ἀνείποι ἰέναι καὶ τὸ σημεῖον καθέλοι, τῷ αὐτῷ σημείῳ ἢ μὲν βουλή εἰς τὸ βουλευτήριον ἦει, οἱ δ' ἐκ τῆς ἀγορᾶς ἔφευγον, δεδιότες εἰς ἕκαστος μὴ συλληφθεῖν, Μυστ. 36*). Η αφήγηση του Ανδοκίδη συμπληρώνεται από εκείνη του Θουκυδίδη (*καὶ οὐκ ἐν παύλῃ ἐφαίνετο, ἀλλὰ καθ' ἡμέραν ἐπεδίδοσαν μᾶλλον ἐς τὸ ἀγριώτερόν τε καὶ πλείους ἔτι ζυλλαμβάνειν, 6.60.2*). Στην ταραγμένη αυτή περίοδο (*ἐπαρθεῖς οὖν τοῖς τῆς πόλεως κακοῖς, Μυστ. 37*) έρχεται να καταθέσει ο Διοκλείδης, ισχυριζόμενος ότι γνωρίζει την ταυτότητα των Ερμοκοπιδών.

Ο συγκεκριμένος μάρτυρας κατέθεσε ότι είδε τριακόσιους άνδρες σε ομάδες των δεκαπέντε και είκοσι στο θέατρο του Διονύσου, το βράδυ της επίμαχης ημέρας. Η συγκεκριμένη κατάθεση είναι ίσως το μεγαλύτερο εμπόδιο στην προσπάθεια

⁵⁵ Seager (1978) 222

αποκατάστασης των γεγονότων, διότι προκαλεί μια μακρά διαδοχή γεγονότων, η οποία περιλαμβάνει τη φυλάκιση και στη συνέχεια την ομολογία του Ανδοκίδη, την ανάκληση του Αλκιβιάδη, την επιστροφή της Σαλαμινίας και την ερήμην δίκη και καταδίκη του στρατηγού. Τα γεγονότα αυτά πρέπει να τοποθετηθούν την περίοδο πριν από τα Παναθήναια. Αυτό γιατί, όπως μαθαίνουμε από τον Ανδοκίδη, οι πληροφοριοδότες Ανδρόμαχος και Τεύκρος έλαβαν την αμοιβή τους πριν από τη συγκεκριμένη γιορτή (*καὶ ἔλαβον Παναθηναίων τῷ ἀγῶνι Ἀνδρόμαχος μὲν μυρίας δραχμάς, Τεῦκρος δὲ χιλίας, Μυστ. 28*). Όπως θυμόμαστε, στην πρώτη σχετική με τις ερμαϊκές στήλες καταγγελία ο Τεύκρος υπέδειξε δεκαοχτώ δράστες. Αριθμός διόλου μικρός, αν αναλογιστούμε πως είτε εκτελέστηκαν είτε καταδικάστηκαν ερήμην σε θάνατο. Οι άνδρες αυτοί ήταν η κορυφή του παγόβουνου, ή τουλάχιστον έτσι έπρεπε να φανεί.

Είχε ξυπνήσει νωρίς, κυριολεκτικά στη μέση της νύχτας, εξήγησε ο Διοκλείδης, γιατί έπρεπε να περπατήσει μέχρι το Λαύριο για να εισπράξει την πληρωμή από έναν δούλο που εργαζόταν εκεί, στα μεταλλεία αργύρου. Μπόρεσε να δει τα πρόσωπα των ανδρών χάρη στο φως της πανσελήνου. Την επομένη, όταν έμαθε τα καθέκαστα με τα αγάλματα, συνειδητοποίησε τη σημασία όσων είχε δει. Προκειμένου να δικαιολογήσει την καθυστέρηση από την ημέρα του βανδαλισμού έως αυτήν της καταγγελίας του, δήλωσε τα εξής: κατά την επιστροφή του από το Λαύριο στην Αθήνα, βρήκε εκεί ήδη συντεθειμένη την ανακριτική επιτροπή, και έμαθε για τις προσφερόμενες αμοιβές (*ἤκων δὲ εἰς ἄστυ ζητητάς τε ἤδη ἡρημένους καταλαμβάνειν καὶ μὴνυτρα κεκηρυγμένα ἑκατὸν μναῖς, Μυστ. 40*). Επέλεξε, ωστόσο, να αποκρύψει από τις αρχές τα όσα ήξερε, και να εκβιάσει τους συνωμότες. Περίμενε έναν μήνα για να δει αν οι συνωμότες θα τηρήσουν τη συμφωνία και θα εξαγοράσουν τη σιωπή του. Διότι είχαν υποσχεθεί να τον πληρώσουν τον επόμενο μήνα (*τὸ ἀργύριον εἰς τὸν εἰσιόντα μῆνα δώσειν διαψεύδεσθαι καὶ οὐ διδόναι· ἤκειν οὖν μηνύσων τὰ γενόμενα, Μυστ. 42*). Από τους σαράντα δύο άνδρες που κατονομάζει, μόνο οι δεκατρείς αναφέρονται ονομαστικά στις πηγές μας. Αυτό σημαίνει είτε ότι επρόκειτο για έναν αρχικό κατάλογο στον οποίο θα έμπαιναν αργότερα και τα υπόλοιπα ονόματα, είτε ο Διοκλείδης ισχυρίστηκε ότι μπορούσε να κατονομάσει μόνο σαράντα δύο από τους τριακόσιους που είχε δει εκείνο το βράδυ.

Ο γενικός φόβος αυξάνεται και η κατάσταση είναι πλέον εκτός ελέγχου. Ο Πείσανδρος προτείνει να καταργηθεί το ψήφισμα του Σκαμανδρίου που απαγόρευε τα

βασανιστήρια Αθηναίων πολιτών (*ἀναστὰς δὲ Πείσανδρος ἔφη χρῆναι λύειν τὸ ἐπὶ Σκαμανδρίου ψήφισμα καὶ ἀναβιβάζειν ἐπὶ τὸν τροχὸν τοὺς ἀπογραφέντας, Μυστ. 43*), και η βουλή διατάζει τη σύλληψη όλων των κατηγορουμένων. Καλεί ἔπειτα τους κατοίκους του ἄστεως να συγκεντρωθοῦν ἔνοπλοι στην αγορά, τους υπόλοιπους στο Θησεῖο και την αγορά του Ἰππόδαμου και τους ἰππεῖς να σαλπίσουν την μετάβαση στο Ἀνάκειο τη νύχτα. Οι βουλευτές θα διανυκτέρευαν στην ακρόπολη και οι πρυτάνεις θα παρέμεναν στο Κυβερνεῖο (*ἀνακαλέσαντες δὲ τοὺς στρατηγούς ἀνειπεῖν ἐκέλευσαν Ἀθηναίων τοὺς μὲν ἐν ἄστει οἰκοῦντας ἰέναι εἰς τὴν ἀγορὰν τὰ ὄπλα λαβόντας, τοὺς δ' ἐν μακρῷ τείχει εἰς τὸ Θησεῖον, τοὺς δ' ἐν Πειραιεῖ εἰς τὴν Ἰπποδαμείαν ἀγορὰν, τοὺς δ' ἰππέας ἔτι πρὸ νυκτὸς σημῆναι τῇ σάλπιγγι ἤκειν εἰς τὸ Ἀνάκειον, τὴν δὲ βουλὴν εἰς ἀκρόπολιν ἰέναι κάκει καθεύδειν, τοὺς δὲ πρυτάνεις ἐν τῇ θόλῳ, Μυστ. 45*).

Αυτή η μαρτυρία ἦταν περισσότερο ανησυχητική ἀπὸ ὅτι οι προηγούμενες γιατί δίνει σάρκα και οστά στα σενάρια περί ὀλιγαρχικοῦ πραξικοπήματος. Περιλαμβάνει δύο βουλευτές, τον Μαντίθεο και τον Ἀψηφίωνα (*πρώτους μὲν Μαντίθεον καὶ Ἀψηφίωνα, βουλευτὰς ὄντας καὶ καθημένους ἔνδον, Μυστ. 43*), τον Ἀνδοκίδη και πολλοὺς συγγενεῖς του. Ἀνάμεσά τους ο πατέρας του, Λεωγόρας, ο ξάδερφος του πατέρα του, Ταυρέας, ο Χαρμίδης, ἴσως μετέπειτα μέλος των Τριάκοντα Τυράνων, ο Φρόνιχος, ο Εὐκράτης, ἀδελφός του Νικία, και ο Κριτίας, μετέπειτα ηγετικό στελεχος των Τριάκοντα Τυράνων (*Μυστ. 47*). Ὑστερα ἀπὸ ὅλα αυτά, ο Διοκλείδης χαιρετίζεται ως σωτήρας της πόλης και λαμβάνει τιμητική θέση στο πρυτανεῖο ὅπου δεῖπνεί δημοσία δαπάνη (*Διοκλείδην ὡς σωτῆρα ὄντα τῆς πόλεως ἐπὶ ζεύγους ἤγον εἰς τὸ πρυτανεῖον στεφανώσαντες, καὶ ἐδείπνει ἐκεῖ, Μυστ. 45*). Μέσα στον ενθουσιασμό και την ευγνωμοσύνη, οι Αθηναῖοι παρέβλεψαν την προσπάθεια να δωροδοκηθεῖ, να εκβιάσει, ἢ ἀκόμα και το γεγονός ὅτι διακινδύνευσε το κοινὸ καλὸ καθυστερώντας να δώσει τις πληροφορίες.⁵⁶

Ο θρίαμβος της Αθήνας και του Διοκλείδη ἦταν βραχύβιος. Στη φυλακή Ἀνδοκίδης πείστηκε ἀπὸ τον ξάδελφό του Χαρμίδη και ἄλλους συγγενεῖς να πει ὅ,τι ἤξερε για τον βανδαλισμὸ των Ερμών (*Μυστ. 48-51*). Ἀποκάλυψε ὅτι η ἔταιρεία του βρισκόταν πίσω ἀπὸ την πράξη, και προσέθεσε τέσσερα άτομα στον κατάλογο του Τεύκρου. Οι περισσότεροι εἶχαν ἤδη εκτελεστεί ἢ ἦταν ἐξόριστοι. Οι τέσσερις εἶχαν

⁵⁶ Kagan (1981) 200

φύγει αμέσως από την πόλη (ἔτι δὲ ἐπὶ τούτοις καὶ τόδε ἐνεθυμήθην, ὧ ἄνδρες, καὶ ἐλογιζόμενην πρὸς ἑμαυτὸν τοὺς ἐξημαρτηκότας καὶ τὸ ἔργον εἰργασμένους, ὅτι οἱ μὲν αὐτῶν ἤδη ἐτέθνασαν ὑπὸ Τεύκρου μνηυθέντες, οἱ δὲ φεύγοντες ᾤχοντο καὶ αὐτῶν θάνατος κατέγνωστο, τέτταρες δὲ ἦσαν ὑπόλοιποι οἱ οὐκ ἐμνηύθησαν ὑπὸ Τεύκρου τῶν πεποικηκότων, Παναίτιος, Χαιρέδημος, διάκριτος, Λυσίστρατος, Μυστ. 52).

Ἡ μαρτυρία του Ανδοκίδη ἀπάλλαξε ἀπὸ τις κατηγορίες τον ἴδιο καὶ την οικογένειά του. Ἡ βουλή καὶ ἡ ἐξεταστικὴ ἐπιτροπὴ κάλεσε τον Διοκλείδη, που γρήγορα ομολόγησε ὅτι εἶχε πει ψέματα, λέγοντας ὅτι εἶχε πεισθεῖ νὰ το πράξει ἀπὸ τον Ἀλκιβιάδη τον Φηγούσιο καὶ τον Ἀμιάντο. Οἱ δύο ἄνδρες ἐφυγαν στην ἐξορία καὶ ὁ Διοκλείδης ἀπέτυχε νὰ πάρει χάρη καὶ θανατώθηκε (ἐξελέγχοντες δὲ τὸ πρᾶγμα ἢ τε βουλή καὶ οἱ ζητηταί, ἐπειδὴ ἦν ἢ ἐγὼ ἔλεγον καὶ ὠμολογεῖτο πανταχόθεν, τότε δὴ καλοῦσι τὸν Διοκλείδην· καὶ οὐ πολλῶν λόγων ἐδέησεν, ἀλλ' εὐθὺς ὠμολογεῖ ψεύδεσθαι, καὶ ἐδεῖτο σῶζεσθαι φράσας τοὺς πείσαντας αὐτὸν λέγειν ταῦτα· εἶναι δὲ Ἀλκιβιάδην τὸν Φηγούσιον καὶ Ἀμιάντον τὸν ἐξ Αἰγίνης, καὶ οὗτοι μὲν δείσαντες ᾤχοντο φεύγοντες· ὑμεῖς δὲ ἀκούσαντες ταῦτα Διοκλείδην μὲν τῷ δικαστηρίῳ παραδόντες ἀπεκτείνετε, Μυστ. 65-6).

Καὶ ἐπανερχόμεστε στην ἀφήγηση του Θουκυδίδη. Ὁ ἀθηναϊκὸς δῆμος ἦταν στην ευχάριστη θέση νὰ ἀκούσει την ἀλήθεια, ἢ ὄ, τι ἤθελε νὰ πιστέψει ὡς τέτοιο. Προηγουμένως εἶχε ἐξοργιστεῖ στη σκέψη ὅτι δεν μπορεῖ νὰ ἐντοπίσει ὅσους συνωμοτοῦν ἐναντίον του. Τώρα ἐλευθερώνει τον πληροφοριοδότη ἀμέσως, μαζί με ἐκείνους τοὺς ὁποίους δεν εἶχε κατηγορήσει.⁵⁷ Ὅσο γι αὐτοὺς που εἶχε κατονομάσει, θα τοὺς οδηγήσει σε δίκη καὶ θα σκοτώσει ὅσους εἶχαν ἤδη συλληφθεῖ, ἐνῶ θα ἐπικηρύξει αὐτοὺς που εἶχαν φύγει σε αὐτοεξορία. Σε ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀβέβαιο εἰάν τα θύματα τιμωρήθηκαν ἀδίκως, ἀλλὰ εἶναι ἐντελῶς σαφές ὅτι ἡ πόλις στο σύνολό της ὠφελήθηκε (κάν τούτω οἱ μὲν παθόντες ἄδηλον ἦν εἰ ἀδίκως ἐτετιμώρηοντο, ἢ μέντοι ἄλλη πόλις ἐν τῷ παρόντι περιφανῶς ὠφέλητο, 6.60.5). Οἱ κατάλογοι των Τεύκρου καὶ Ἀνδοκίδη συνέπεσαν, κατονομάζοντας συνολικά μόνο εἴκοσι δύο δράστες, οἱ ὁποῖοι ἦταν τώρα εἴτε νεκροὶ εἴτε στην ἐξορία. Ἦταν καθυσηχαστικό το γεγονός ὅτι υπήρχαν μόνο εἴκοσι δύο δράστες -πιθανότατα μία καὶ μόνη εταιρεία- ἀντὶ μίας μεγάλης συνωμοσίας, που θα περιελάμβανε τουλάχιστον τριακοσίους ἄνδρες.⁵⁸ Ἡ κρίση που βίωσε ἡ Αθήνα ἀρχισε νὰ ἐκτονώνεται. Στο μεταξύ ἡ διάθεση του δήμου ἀέναντι

⁵⁷ Pelling (2000) 20

⁵⁸ Kagan (1981) 201

στον Αλκιβιάδη ολοένα και χειρότερου. Επειδή νόμιζαν ότι είχαν ξεκαθαρίσει την υπόθεση των ερμαϊκών στηλών (*καὶ ἐπειδὴ τὸ τῶν Ἑρμῶν ῥῶντο σαφὲς ἔχειν*, 6.61.1), ήταν πεπεισμένοι ότι οι παρωδίες των μυστηρίων είχαν οργανωθεί με ανάλογο τρόπο και αντίστοιχη στόχευση με αυτήν του επεισοδίου των Ερμοκοπιδών: μέσα από μια συνωμοσία εναντίον του λαού, με αρχηγό τον Αλκιβιάδη (*πολὸν δὴ μᾶλλον καὶ τὰ μυστικά, ὧν ἐπαίτιος ἦν, μετὰ τοῦ αὐτοῦ λόγου καὶ τῆς ζυνωμοσίας ἐπὶ τῷ δήμῳ ἀπ' ἐκείνου ἐδόκει πραχθῆναι*, 6.61.1).⁵⁹ Σε αυτό το σημείο η αφήγηση του ιστορικού για τους Ερμοκοπίδες έχει ολοκληρωθεί. Ο Θουκυδίδης παραθέτει τώρα όλες τις ενδείξεις που έχουν συγκεντρωθεί εναντίον του Αλκιβιάδη (*πανταχόθεν τε περιειστῆκει ὑποψία ἐς τὸν Αλκιβιάδην*, 6.61.4). Ένα βοιωτικό στράτευμα φτάνει στα αθηναϊκά σύνορα. Την ίδια στιγμή ένα μικρό Σπαρτιατικό στράτευμα καταφθάνει στον Ισθμό (*καὶ γὰρ τις καὶ στρατιὰ Λακεδαιμονίων οὐ πολλὴ ἔτυχε κατὰ τὸν καιρὸν τοῦτον ἐν ᾧ περὶ ταῦτα ἐθορυβοῦντο μέχρι Ἰσθμοῦ παρελθοῦσα, πρὸς Βοιωτοὺς τι πράσσοντες. ἐδόκει οὖν ἐκείνου πράξαντος καὶ οὐ Βοιωτῶν ἔνεκα ἀπὸ ζυνθήματος ἦκειν, καὶ εἰ μὴ ἔφθασαν δὴ αὐτοὶ κατὰ τὸ μήνυμα ζυλλαβόντες τοὺς ἄνδρας, προδοθῆναι ἂν ἢ πόλις. καὶ τινα μίαν νύκτα καὶ κατέδαρθον ἐν Θησείῳ τῷ ἐν πόλει ἐν ὄπλοις*, 6.61.2, *Βοιωτοὶ δὲ πεπυσμένοι τὰ πράγματα ἐπὶ τοῖς ὀρίοις ἦσαν ἐξεστρατευμένοι*, *Μυστ.* 45). Αυτές οι εξωτερικές απειλές αυξάνουν την αίσθηση του φόβου στο εσωτερικό. Η Αθήνα που έτρεμε από το φόβο μιας συνωμοσίας για την ανατροπή της δημοκρατίας νόμιζε πια ότι οι Αθηναῖοι προδότες συνεργάζονταν ανοιχτά με τον εχθρό.⁶⁰

Υπήρξε πράγματι μια νύχτα όταν ολόκληρη η πόλη διανυκτέρευσε ένοπλη στο Θησεῖο. Ο Θουκυδίδης δίνει το στοιχείο αυτό μετά από την καταγγελία του Ανδοκίδη, όταν η έρευνα για τις στήλες έχει πια ολοκληρωθεί, και η προσοχή όλων είναι στραμμένη στα μυστήρια. Ο Ανδοκίδης, όμως, προκειμένου να τονίσει την ατμόσφαιρα τρομοκρατίας και τον ρόλο που ο ίδιος διαδραμάτισε φέρνοντας τον τρόπο σε ένα τέλος,⁶¹ παραποιεί σκόπιμα την χρονική ακολουθία· αναφέρει το συμβάν αρκετά νωρίτερα χρονικά, όταν η έρευνα για τις στήλες βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη, οι αποκαλύψεις του Διοκλείδη έχουν μόλις γίνει, και ο ίδιος βρίσκεται ακόμα στη φυλακή (*τοὺς μὲν ἐν ἄστει οἰκοῦντας ἰέναι εἰς τὴν ἀγορὰν τὰ ὄπλα λαβόντας, τοὺς δ' ἐν μακρῷ τείχει εἰς τὸ Θησεῖον, τοὺς δ' ἐν Πειραιεῖ εἰς τὴν Ἴπποδαμείαν ἀγορὰν*,

⁵⁹ Pelling (2000) 20

⁶⁰ Kagan (1981) 206

⁶¹ Marr (1971) 329-30, Pelling (2000) 24

τοὺς δ' ἰπέας ἔτι πρὸ νυκτὸς σημῆναι τῇ σάλπιγγι ἤκειν εἰς τὸ Ἀνάκειον, τὴν δὲ βουλὴν εἰς ἀκρόπολιν ἰέναι κάκει καθεύδειν, τοὺς δὲ πρυτάνεις ἐν τῇ θόλῳ. Βοιωτοὶ δὲ πεπυσμένοι τὰ πράγματα ἐπὶ τοῖς ὀρίοις ἦσαν ἐξεστρατευμένοι, Μυστ. 45).⁶²

Πρόθεση του Ανδοκίδη είναι, ὡπως εἶπαμε, να υπερτονίσει τις ευεργετικές συνέπειες που είχαν για ολόκληρη την πόλη οι δικές του πληροφορίες. Ὅσον αφορά στη φυλάκισή του, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ὅτι απελευθερώθηκε αφού κατάθεσε τα σχετικά με τις ερμαϊκές στήλες και πως μαζί του απελευθερώθηκαν και οι συγγενείς του (τοὺς δὲ δεδεδμένους καὶ μέλλοντας ἀπολεῖσθαι ἐλύσατε, τοὺς ἐμοὺς συγγενεῖς, δι' ἐμέ, καὶ τοὺς φεύγοντας κατεδέξασθε, Μυστ. 66). Εἶναι, ὁμως, πολύ πιθανό να μην πέρασε μία μόνο νύχτα υπό κράτηση ὡπως εμφαιτικά τονίζει (ἐπειδὴ δὲ ἐδεδέμεθα πάντες ἐν τῷ αὐτῷ καὶ νύξ τε ἦν, Μυστ. 48). Ο ἴδιος ισχυρίζεται ὅτι ορισμένα αμυντικά μέτρα, που λήφθηκαν σε κατάσταση μεγάλου πανικού και διήρκεσαν για μια νύχτα, ἦταν σύγχρονα με το κύμα συλλήψεων που ακολούθησε την ιστορία του Διοκλείδη. Στην πραγματικότητα, οι συλλήψεις αυτές έγιναν λίγο αργότερα, ὡπως εἶδαμε στον Θουκυδίδη.⁶³ Ἔτσι μπορούμε να καταλάβουμε ορισμένα σημεία ἀπὸ την αφήγηση της φυλάκισης του Ανδοκίδη στον Πλούταρχο. Ο βιογράφος αναφέρει ὅτι κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, ο Ανδοκίδης ἐπίασε φιλία με κάποιον Τίμαιο. Επιβεβαιώνει, δηλαδή, ὅτι ο ρήτορας πέρασε υπό κράτηση περισσότερο καιρό ἀπὸ τη μία νύχτα που περιγράφεται στην δική του ομιλία (συνέβη δὲ τῷ Ἀνδοκίδῃ μάλιστα τῶν τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἐχόντων ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ γενέσθαι συνήθη καὶ φίλον ἔνδοξον μὲν οὐχ ὁμοίως ἐκείνῳ, συνέσει δὲ καὶ τόλμῃ περιττόν, ὄνομα Τίμαιον, Ἀλκ. 21.2). Εἶναι, ὡστόσο, πιθανό ο Πλούταρχος σε αυτό το σημείο να μπερδεύει την καταγγελία σχετικά με τα μυστήρια με αυτή που αφορά στους Ερμοκοπίδες, και να δίνει το ὄνομα Τίμαιος ἀντὶ του Χαρμίδης.⁶⁴

Τον ἴδιο καιρό οι φίλοι του Αλκιβιάδη στο Ἄργος έγιναν ὑποπτοι ὅτι σχεδιάζουν ἐπίθεση ἐναντίον των δημοκρατικῶν, γι αυτό και οι Αθηναῖοι παράδωσαν στους δημοκρατικούς ὅλους τους Ἀργίτες ομήρους για να τους θανατώσουν (οἷ τε ζένοι τοῦ Ἀλκιβιάδου οἱ ἐν Ἄργει κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ὑπωπεύθησαν τῷ δήμῳ ἐπιτίθεσθαι, καὶ τοὺς ὁμήρους τῶν Ἀργείων τοὺς ἐν ταῖς νήσοις κειμένους οἱ Αθηναῖοι

⁶² Pelling (2000) 24

⁶³ Marr (1971) 330

⁶⁴ Marr (1971) 330

τότε παρέδωσαν τῷ Ἀργείων δήμῳ διὰ ταῦτα διαχρήσασθαι, 6.61.3).⁶⁵ Θέλοντας, επομένως, να τον παραπέμψουν σε δίκη και να τον θανατώσουν, στέλνουν τη Σαλαμινία στη Σικελία (ὥστε βουλόμενοι αὐτὸν ἐς κρίσιν ἀγαγόντες ἀποκτεῖναι, πέμπουσιν οὕτω τὴν Σαλαμινίαν ναῦν ἐς τὴν Σικελίαν ἐπὶ τε ἐκεῖνον καὶ ὧν περὶ ἄλλων ἐμεμῆντο, 6.61.4). Η αφήγηση του ιστορικού συμπληρώνεται και από αυτήν του Πλούταρχου (οὐ μὴν ὃ γε δῆμος τὴν ὄργην ἅπασαν ἀφῆκεν ἐνταῦθα, ἀλλὰ μᾶλλον ἀπαλλαγεῖς τῶν Ἑρμοκοπιδῶν ὥσπερ σχολάζοντι τῷ θυμῷ πρὸς τὸν Ἀλκιβιάδην ὄλος ἐρρῦη. καὶ τέλος ἀπέστειλε τὴν Σαλαμινίαν ἐπ' αὐτόν, Ἀλκ. 22.4). Οι ναύτες είχαν εντολές να τον συνοδεύσουν στην Αθήνα χωρίς να τον συλλάβουν. Ο Αλκιβιάδης, όμως, και όσοι είχαν κατηγορηθεί μαζί του έπαψαν να ακολουθούν τη Σαλαμινία, και εξόριστοι πια, πέρασαν στην Πελοπόννησο. Οι Αθηναῖοι τους καταδίκασαν ερήμην σε θάνατο (οἱ δ' ἐκ τῆς Σαλαμινίας τέως μὲν ἐζήτουν τὸν Ἀλκιβιάδην καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ· ὡς δ' οὐδαμοῦ φανεροὶ ἦσαν, ᾗχοντο ἀποπλέοντες. ὁ δὲ Ἀλκιβιάδης ἤδη φυγὰς ὧν οὐ πολὺ ὕστερον ἐπὶ πλοίου ἐπεραιώθη ἐς Πελοπόννησον ἐκ τῆς Θουρίας· οἱ δ' Ἀθηναῖοι ἐρήμη δίκη θάνατον κατέγνωσαν αὐτοῦ τε καὶ τῶν μετ' ἐκείνου, 6.61.7). Ο Πλούταρχος γράφει πως όταν ο Αλκιβιάδης έμαθε την καταδίκη του είπε: 'ἀλλ' ἐγώ,' εἶπε, 'δείξω αὐτοῖς ὅτι ζῶ.' (Ἀλκ. 22.2).

Στο Παράρτημα που έπεται του κυρίως κειμένου της εργασίας υπάρχουν λεπτομερεῖς αναφορές για τη χρονολόγηση των γεγονότων.

⁶⁵ Meyer (2008) 20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Οι δράστες και οι πιθανοί τους στόχοι

3.1 Η στόχευση των Ερμκοπιδών

Οι περισσότεροι μελετητές ασχολούνται με ερωτήματα όπως ποιοί και γιατί ακρωτηρίασαν τις ερμαϊκές στήλες. Στο σημείο αυτό θα αξιολογήσουμε τις απαντήσεις, προκειμένου να καταλήξουμε στην πιο εύλογη εικασία σχετικά με τα κίνητρα των δραστών.

Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η πράξη ήταν έργο μεθυσμένων νεαρών που κάνουν βανδαλισμούς χάριν διασκέδασης, και ως εκ τούτου, πως ήταν χωρίς πολιτική σήμανση.⁶⁶ Πράγματι, η τακτική που χρησιμοποιήθηκε (ο βανδαλισμός αγαλμάτων αργά τη νύχτα) είναι χαρακτηριστικό της συμπεριφοράς μεθυσμένων συμποτών.⁶⁷ Επιπλέον, μολονότι το συμπόσιο παρέμενε σε μεγάλο βαθμό ιδιωτικό και αριστοκρατικό,⁶⁸ οι κοινωνικές του συμπεριφορές προϋπέθεταν δημόσια εμφάνιση. Ο *κῶμος* για παράδειγμα, οι ταραχές στο τέλος του συμποσίου, είναι επίδειξη ανάρμοστης συμπεριφοράς προκειμένου να γίνει γνωστή η δύναμη και η ανομία της ομάδας. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και το 415 π.Χ. ορισμένοι απέδωσαν την πράξη στην ακόλαστη νεολαία, όπως φαίνεται από τον Πλούταρχο (*ἀλλ' οἷα φιλεῖ φέρειν ἄκρατος ἀκολάστων νέων εἰς ὕβριν ἐκ παιδιᾶς ὑποφερομένων*, *Ἄλκ.* 18.4).

Όσον αφορά όμως στο συγκεκριμένο βανδαλισμό, τα αγάλματα που ακρωτηριάστηκαν μέσα σε μία μόνο νύχτα ήταν αναμφίβολα πολύ περισσότερα από εκείνα που είχαν καταστραφεί στο παρελθόν *μετά παιδιᾶς και οἴνου*, και για την πράξη απαιτούνταν συστηματική οργάνωση που δεν ταιριάζει στον απροσχεδίαστο και αυθόρμητο χαρακτήρα του *κώμου*.⁶⁹ Κι ενώ το *συμπόσιο* δεν αποτελούσε από μόνο του σοβαρή απειλή για τη σταθερότητα της δημοκρατίας το 415 π.Χ.,⁷⁰ μεταξύ των μελών του υπήρχαν άτομα που ενδιαφέρονταν για υποθέσεις *δικαίου* και *αρχής*. Στις παραγράφους 61-2 του λόγου του Ανδοκίδη φαίνεται καθαρά ότι ο βανδαλισμός των στηλών δεν ήταν παρόρμηση της στιγμής, αλλά επαρκώς προμελετημένη πράξη:

⁶⁶ Kagan (1981) 206

⁶⁷ Murray (1990) 151

⁶⁸ Murray (1990) 150

⁶⁹ McGlew (1999) 1, Kagan (1981) 206, Pelling (2000) 43, Grote (2001) 728

⁷⁰ Murray (1990) 150-1

το πώς και πότε συζητήθηκε σε διαδοχικές συναντήσεις στο πλαίσιο συμποσίου της *έταιρείας*, μέλη της οποίας ήταν ο Ανδοκίδης και ο Ευφίλητος.⁷¹

Οι Αθηναίοι είδαν στην πράξη αυτή ένα σχέδιο ανατροπής του πολιτεύματος, και στο στόχαστρο βρέθηκαν οι *έταιρείες*. Κι ενώ συμφωνούμε μαζί τους ως προς το ότι δράστες ήταν μέλη *έταιρειῶν*, στις αρχαίες πηγές δεν αναφέρεται ούτε ένας πληροφοριοδότης, ειλικρινής ή ιδιοτελής, που να κατέθεσε πως η πράξη είχε στόχο την ανατροπή της δημοκρατίας, μολονότι η παραγμένη ατμόσφαιρα της Αθήνας ήταν δεκτική σε τέτοιου είδους μαρτυρίες.⁷² Ωστόσο, υπάρχουν ενδείξεις πως η οπτική αυτή μπορεί να έχει στην πραγματικότητα κάποια βάση. Το περιστατικό θα μπορούσε να είναι οργανωμένο ως μια *πίστις* (*πίστιν τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀπιστοτάτην*, παρ. 67). Η σημασία των σχέσεων της *πίστεως* στην *έταιρεία* βεβαιώνεται, αν μη τι άλλο, με τον τρόπο με τον οποίο Ανδοκίδης έπρεπε να υπερασπιστεί τον εαυτό του ενάντια στην κατηγορία ότι είχε προδώσει τους *εταίρους* (*ὡ πάντων ἐγὼ δεινοτάτη συμφορᾷ περιπεσὼν, πότερα περιίδω τοὺς ἐμαυτοῦ συγγενεῖς ἀπολλυμένους ἀδίκως [...] ἢ εἴπω Ἀθηναίοις ἅπερ ἤκουσα Εὐφιλῆτου αὐτοῦ τοῦ ποιήσαντος;*, παρ. 51). Στον ίδιο λόγο η φράση *ἐὰν δὲ κατάσχωμεν ἡμεῖς ἃ βουλόμεθα* (παρ. 41) εισάγεται ανέμελα, όπως ακριβώς και η *πίστις*, γιατί ο Ανδοκίδης θεωρεί δεδομένο πως τέτοιου είδους αντιλήψεις για τη λειτουργία των *έταιρειῶν* είναι διαδεδομένες.⁷³ Ακριβώς όπως ο ρήτορας, έτσι και ο Θουκυδίδης δεν ενδιαφέρεται να εξηγήσει γιατί ο αθηναϊκός δήμος εξέλαβε τον βανδαλισμό ως επαναστατικό σχέδιο, αλλά το θεωρεί δεδομένο χωρίς να επεκτείνεται περαιτέρω. Σε προγενέστερο λόγο του, τον *Περὶ τῆς ἐαυτοῦ καθόδου* ο Ανδοκίδης είχε υπερασπιστεί τον εαυτό του περιγράφοντας την επιλογή ως μεταξύ «δύο μεγαλύτερων κακῶν», από τη μια να προδώσει τους φίλους του και από την άλλη να θεωρηθεί υπεύθυνος για το θάνατο του πατέρα του (*ὥστ' ἀνάγκην μοι γενέσθαι δυοῖν κακοῖν τοῖν μεγίστοιν θάτερον ἐλέσθαι, ἢ μὴ βουληθέντι κατειπεῖν τοὺς ταῦτα ποιήσαντας οὐ περὶ ἐμοῦ μόνου ὀρρωδεῖν, εἴ τι ἔδει παθεῖν, ἀλλὰ καὶ τὸν πατέρα οὐδὲν ἀδικοῦντα σὺν ἐμαυτῷ ἀποκτεῖναι [...] ἢ κατειπόντι τὰ γεγενημένα αὐτὸν μὲν ἀφεθέντα μὴ τεθνάναι, τοῦ δὲ ἐμαυτοῦ πατρὸς μὴ φονέα γενέσθαι*, παρ. 7).⁷⁴ Μια αντισυμβατική ή παράνομη πράξη, μια ιεροσυλία ή η γνώση ενός τρομερού μυστικού συνδέει τα μέλη της *έταιρείας* μεταξύ τους με συνενοχή και διατηρεῖ τη συνοχή της

⁷¹ Furley (1996) 29, Calhoun (1913) 24, 113-14

⁷² Kagan (1981) 207

⁷³ Pelling (2000) 38

⁷⁴ Murray (1990) 153, Marr (1971) 333

ομάδας.⁷⁵ Είναι επομένως εύκολο να καταλάβουμε γιατί οι Αθηναίοι είδαν σε αυτήν την πράξη μια επικείμενη συνωμοσία με στόχο την ανατροπή του πολιτεύματος αν όχι τώρα, σίγουρα όταν οι περιστάσεις θα το επέτρεπαν.⁷⁶ Δεν μπορούμε ασφαλώς να γνωρίζουμε εάν ο Ευφίλητος είχε κάτι τέτοιο στον νου του, εφόσον ο Ανδοκίδης τηρεί σιγή ιχθύος αναφορικά με το κίνητρο, αρχικά της πρότασης και έπειτα της εκτέλεσης του σχεδίου.⁷⁷ Σίγουρα, όμως, υπήρχε κάποιο αμιγώς πολιτικό κίνητρο πίσω από όλα αυτά.

Τι είδους πρόκληση για την Αθήνα και τη δημοκρατία της αποτέλεσε το συγκεκριμένο περιστατικό φαίνεται καλύτερα το 411 π.Χ.⁷⁸, όταν ως απάντηση στην αποτυχία της Σικελίας με μian παράλληλη αίσθηση ατολμίας στη διακυβέρνηση, οι Αθηναίοι παραχώρησαν τον έλεγχο των υποθέσεων της πόλης στους ολιγαρχικούς. Μέλη *έταιρείας* είχαν τότε δολοφονήσει τον δημοκρατικό Υπέρβολο και είχαν διαπράξει και άλλα εγκλήματα *χάριν πίστεως (καὶ Ὑπέρβολόν τέ τινα τῶν Ἀθηναίων, μοχθηρὸν ἄνθρωπον, ὠστρακισμένον οὐ διὰ δυνάμεως καὶ ἀξιώματος φόβον, ἀλλὰ διὰ πονηρίαν καὶ αἰσχύνην τῆς πόλεως, ἀποκτείνουσι [...] πίστιν διδόντες αὐτοῖς, καὶ ἄλλα μετ' αὐτῶν τοιαῦτα ζυνέπραξαν, τοῖς τε πλέοσιν ὄρμητο ἐπιτίθεσθαι, 8.73.3).*⁷⁹ Ο ίδιος ο Θουκυδίδης θα ονομάσει τις *έταιρείες* *ζυνωμοσίας* (καὶ ὁ μὲν Πείσανδρος τάς τε ζυνωμοσίας, αἵπερ ἐτύγχανον πρότερον ἐν τῇ πόλει οὕσαι ἐπὶ δίκαις καὶ ἀρχαῖς, 8.54.4). Με αυτά ως δεδομένα, ο ακρωτηριασμός των κεφαλών του Ερμή μπορεί κάλλιστα να ήταν μια πάρα πολύ καλά οργανωμένη *πίστις* και το προσίμιο για κάτι μεγαλύτερο.⁸⁰

Συμπερασματικά, εντός του συμποσίου υπήρχε, την περίοδο που εξετάζουμε, διαμορφωμένος πολιτικός πυρήνας. Υπό το πρίσμα αυτό, αν λάβουμε υπ'όψιν όσο είπαμε μέχρι τώρα, καταλαβαίνουμε γιατί η κατάθεση του Διοκλείδη είχε τέτοια απήχηση στους Αθηναίους και, μολονότι ψευδής, έγινε πιστευτή. Η συγκεκριμένη κατάθεση είναι η γέφυρα που ενώνει την αριστοκρατική μεθυσμένη συντροφιά που διαπράττει ιεροσυλία με την *έταιρεία* που στοχεύει στην ανατροπή της δημοκρατίας. Η αληθοφάνεια της κατάθεσης οφείλεται στο ότι οι Αθηναίοι είχαν την ίδια οπτική με τον Διοκλείδη και ήταν έτοιμοι να δεχτούν μια τέτοια εκδοχή, λόγω της φύσεως

⁷⁵ HCT IV 286

⁷⁶ Furley (1996) 30, Murray (1990) 153

⁷⁷ HCT IV 285-6

⁷⁸ Pelling (2000) 39, Murray (1990) 151

⁷⁹ Murray (1990) 151, Pelling (2000) 40, Calhoun (1913) 34-5: *συνωμοσία* ως ἡ μεθ' ὄρκου φιλία

⁸⁰ Pelling (2000) 39-40, Todd (2005) 95

αυτών των κύκλων (*συμποτικῶν* και *ἐταιρικῶν*) και της συμπεριφοράς τους.⁸¹ Πρέπει να κατανοήσουμε τον φόβο των Αθηναίων ως φυσική αντίδραση σε μια άνευ προηγουμένου τολμηρή πράξη, αντίδραση που υποδαυλίστηκε από ομορτοουνιστές πολιτικούς για ιδιοτελείς και προσωπικούς στόχους. Όταν αποκαλύφθηκε η απάτη, ο Διοκλείδης φανέρωσε τους δύο που του υπέδειξαν τη συγκεκριμένη ιστορία.

Ο MacDowell και ο Furley υποστηρίζουν ότι σκοπός του ακρωτηριασμού ήταν να σταματήσει η αποστολή στη Σικελία.⁸² Εάν οι Ερμκοκοπίδες είχαν πράγματι αυτό στο μυαλό τους, απέτυχαν. Όπως επισημαίνει ο Dover, παρά τον φόβο για την προσβολή του θείου, ο βανδαλισμός τελικά όχι μόνο δεν ακύρωσε, αλλά ούτε και ανέβαλε τον απόπλου, τουλάχιστον μέχρι να ξεκαθαριστεί το ζήτημα αναφορικά με τους θύτες.⁸³ Αν υποθέσουμε πως δράστες ήταν μετριοπαθείς ολιγαρχικοί κύκλοι που θεωρούσαν τη σικελική εκστρατεία επικίνδυνη για ανανέωση των εχθροπραξιών με τη Σπάρτη, θα πρέπει να είχαν συνειδητοποιήσει αφενός ότι η εγκατάλειψη του εγχειρήματος δεν θα άλλαζε απολύτως τίποτα στη βασική κατάσταση στην ίδια την Ελλάδα,⁸⁴ και αφετέρου, ότι το μόνο πολιτικό θύμα της εγκατάλειψης της αποστολής θα ήταν ο Αλκιβιάδης, και όχι οι δημαγωγοί ή το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα. Το προσδοκώμενο όμως διαφέρει από το πραγματικό: εάν ο στόχος ήταν πράγματι να εμποδιστεί ο απόπλους και δεν επετεύχθη, αυτό δεν το κάνει λιγότερο ρεαλιστικό σενάριο.

Ολοκληρώνοντας τις εικασίες σχετικά με τη στόχευση των Ερμκοκοπιδών, δεν πρέπει να παραβλέψουμε τη θρησκευτική παράμετρο και το αντίκτυπο που αυτή είχε. Γιατί ο ακρωτηριασμός δεν ανήκει ολοκληρωτικά στη σφαίρα του πολιτικού συμβολισμού. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να κάνει τους Αθηναίους να αναρωτιούνται για την υποστήριξη των θεών για την εκστρατεία, δεδομένου ότι ο Ερμής ήταν μεταξύ άλλων ο θεός των ταξιδιωτών και ο ακρωτηριασμός των αγαλμάτων του ήταν κακός οίωνός για το μακρινό και δύσκολο ταξίδι στη Σικελία (*τοῦ τε γὰρ ἔκπλου οἰωνὸς ἐδόκει εἶναι*, 6.27.3, *ἐνθυμούμενοι ὅσον πλοῦν ἐκ τῆς σφετέρας ἀπεστέλλοντο*, 6.30.2).⁸⁵ Επιπροσθέτως, ο ακρωτηριασμός των στηλών

⁸¹ Calhoun (1913) 27-9, Pelling (2000) 37, Murray (1990) 151-2: Αυτό που μας προβληματίζει είναι το γεγονός ότι εμπλέκει στο σκάνδαλο πολλά μέλη της οικογένειας του Ανδοκίδη (παρ. 47), και ο δεσμός αγχιστείας στον οποίο βασίζεται, μας απομακρύνει από ό,τι ενώνει τους *ἐταίρους* μεταξύ τους. Την ίδια στιγμή δεν είναι ευλογοφανές δεκατρία άτομα από την ίδια οικογένεια να είναι μέλη μιας και της ίδιας *ἐταιρείας*. πβ. Calhoun (1913) 27-9

⁸² MacDowell (1962) Παράρτημα Z, 192-3, Furley (1996) 34-41

⁸³ *HCT* IV 285

⁸⁴ Marr (1971) 338

⁸⁵ Kagan (1981) 193-4, Hornblower (2008) 375, MacDowell (1962) 9, Powell (1979) 22

διέκοπτε τον διάυλο επικοινωνίας με τους θεούς και το κατάφωρα προσβεβλημένο θείο θα μπορούσε να μετατραπεί από κηδεμόνας σε εκδικητής.⁸⁶ Ο ευσεβής Νικίας οπωσδήποτε θα είχε θορυβηθεί, και οι ιερείς θα επέμεναν να ματαιωθεί το εγχείρημα. Ωστόσο, η θρησκευτική πρόληψη δεν φαίνεται να προστάτευε τα αγάλματα από προγενέστερους βανδαλισμούς. Επομένως κάτι ιδιαίτερο είχε η συγκεκριμένη περίπτωση.⁸⁷

3.2 Υπήρχε στόχευση πίσω από τις παρωδίες των μυστηρίων;

Όσον αφορά στα μυστήρια πρέπει να έχουμε στο νου μας το εξής: η ιεροσυλία μπορεί να υπάρξει και να έχει αντίκτυπο μόνο σε μια κοινωνία που πιστεύει στα θεία, με δράστη μια ομάδα ή ένα άτομο που δεν πιστεύει.⁸⁸ Τα άτομα που καταγγέλθηκαν στο συγκεκριμένο σκάνδαλο ανήκουν στην αριστοκρατική τάξη, έχουν μαθητεύσει πλάι στους σοφιστές και γνωρίζουμε τη θέση που πήραν οι τελευταίοι απέναντι στα θρησκευτικά ζητήματα. Θα μπορούσαν να αναπαριστούν τμήματα της τελετουργίας των μυστηρίων χάριν διασκέδασης και μόνο. Υπήρχαν, άλλωστε, ομάδες που διέπρατταν ιεροσυλίες εντός ή εκτός συμποτικών συμφραζομένων, όπως για παράδειγμα οι *Κακοδαιμονισταί*, οι *Αυτολήκυθοι* και οι *Ιθύφαλλοι*. Τα μέλη τους υπέφεραν από την οργή των θεών, αλλά ουδέποτε σχετίστηκαν με αντικαθεστωτικές οργανώσεις.⁸⁹ Σε τί διέφεραν οι συγκεκριμένες από τις υπόλοιπες έτσι ώστε να συνδεθούν, έστω και τεχνητά, με μια προσπάθεια ανατροπής της δημοκρατίας;

Βασική αιτία ήταν το χρονικό διάστημα κατά το οποίο πραγματοποιούνταν οι παρωδίες -κάποτε πριν από τον σικελικό απόπλου- σε συνδυασμό με τη συχνότητά τους αλλά και την ιερότητα των μυστηρίων. Επομένως, η δεύτερη ιεροσυλία ήταν, συγκρινόμενη με τον βανδαλισμό των ερμαϊκών στηλών, ένα σκάνδαλο περισσότερο θρησκευτικό. Ο Murray φαίνεται να διαφωνεί με τη συνήθη άποψη ότι τα μυστήρια παρωδήθηκαν. Θεωρεί την πράξη παραβατική αλλά για διαφορετικό λόγο, επειδή οι τελετές πραγματοποιήθηκαν σε λάθος μέρος. Ακόμα κι έτσι, η σκόπιμη απόδοση του

⁸⁶ MacDowell (1962) 9, Powell (1979) 22

⁸⁷ *HCT* IV 285. Περισσότερα για τους Ερμές στα Fredal, J. (2002), "Herm Choppers, the Adonia, and Rhetorical Action in Ancient Greece", *College English* 64: 590-612, Osborne, R. (2010), *Athens and Athenian Democracy*, Cambridge-New York, Crawley Quinn (2007), "Herms, Kouroi and the Political Anatomy of Athens", *G&R*, 54: 82-105.

⁸⁸ Murray (1990) 155-8

⁸⁹ Calhoun (1913) 31-3, Bremmer (1995) 77

θρησκευτικού τελετουργικού εκτός του κανονικού πλαισίου καθιστά τις πράξεις αυτές *άσεβημα* (και *εἴ τις ἄλλο τι οἶδεν άσεβημα γεγενημένον*, 6.27.2).⁹⁰ Μια τέτοια προσβολή απαιτεί δικαστική λύση, ιδιαίτερα σε μια κοινωνία όπου δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός μεταξύ θρησκείας και κράτους και περιφρόνηση του ενός σημαίνει και υπονόμευση του άλλου.⁹¹

Το πόσο σοβαρή απειλή θεώρησαν οι Αθηναίοι τη συγκεκριμένη προσβολή του θείου φαίνεται από τις νομικές διαδικασίες και τον τρόπο που αυτές κινήθηκαν. Σε όλες τις διαδικασίες που εμπλέκονται στην έρευνα, συμπεριλαμβανομένης της δίκης του Ανδοκίδη το 400/399 π.Χ., οι μη μνημένοι αποκλείστηκαν και από μέλη της ερευνητικής επιτροπής και από το σώμα των ενόρκων (παρ. 12, 28, 29).⁹² Όταν οι εχθροί του Ανδοκίδη κίνησαν τις νομικές διαδικασίες εναντίον του, στηρίχθηκαν σαφώς στο θρησκευτικό συναίσθημα των Αθηναίων, γιατί κανένα είδος πολιτικής αμνηστίας δεν μπορούσε να αναιρέσει τις θρησκευτικές κατάρες από αυτούς που παρώδησαν τα μυστήρια (Θουκ. 6.61.7, *Άλκ.* 22.5).⁹³ Επιπλέον, ήταν μια βαθιά συμβολική πράξη όταν ο Αλκιβιάδης επέλεξε να σφραγίσει θριαμβευτική επιστροφή του στην Αθήνα με τον εορτασμό και πάλι των Ελευσινίων Μυστηρίων, καθυστερώντας την αναγκαία στρατιωτική εκστρατεία (*καλὸν οὖν ἐφαίνετο τῷ Ἀλκιβιάδῃ καὶ πρὸς θεῶν ὀσιότητα καὶ πρὸς ἀνθρώπων δόξαν ἀποδοῦναι τὸ πάτριον σχῆμα τοῖς ἱεροῖς, παραπέμψαντα πεζῇ τὴν τελετὴν καὶ δορυφορήσαντα παρὰ τοὺς πολεμίους· ἢ γὰρ ἀτρεμήσαντα κομιδῇ κολούσειν καὶ ταπεινώσειν τὸν Ἄγιν, ἢ μάχην ἱερὰν καὶ θεοφιλῆ περὶ τῶν ἀγιωτάτων καὶ μεγίστων ἐν ὄψει τῆς πατρίδος μαχεῖσθαι, καὶ πάντα ἔξῃν μάρτυρας τοὺς πολίτας τῆς ἀνδραγαθίας*, *Άλκ.* 34.4). Το πόσο σοβαρά αντιμετώπισαν το ζήτημα οι Αθηναίοι κατοπτρίζεται στο γεγονός ότι ανακλήθηκαν οι κατάρες εναντίον του και η στήλη με το όνομά του πετάχτηκε στη θάλασσα.⁹⁴ Ο στρατηγός αποκλείεται να περιορίστηκε μόνο στο να ισχυριστεί ότι καταδικάστηκε αδίκως, δίχως να έχει προσωπικά διαπράξει ιεροσυλία. Πρέπει να αυτοπαρουσιάστηκε ως ευεργέτης της πόλης που επανέφερε την αρμονία στις σχέσεις με τις δύο θεές.⁹⁵

Όσον αφορά στη συχνότητα των παρωδιών, ο Ανδοκίδης ισχυρίζεται ότι ο κατάλογος με τις τέσσερις που αναφέρει είναι πλήρης (παρ.25). Όμως αφενός η

⁹⁰ Murray (1990) 156, Bremmer (1995) 72

⁹¹ Pelling (2000) 23, Price (1999) 83

⁹² Todd (2005) 87

⁹³ Murray (1990) 156

⁹⁴ Lewis (1997) 158-9

⁹⁵ GyraX (2006) 481-2, 496

καταμέτρηση του αφορά μόνο στις επίσημες καταγγελίες, όσες προχώρησαν σε πλήρη διαδικασία και αφετέρου ο ίδιος δεν είναι μάρτυρας υπεράνω πάσης υποψίας, δεδομένου ότι παραλείπει την πιο σημαντική καταγγελία απ' όλες, την οποία βρίσκουμε στον Πλούταρχο. Γνωρίζουμε επομένως πέντε περιπτώσεις, αλλά υπήρξαν κι άλλες. Η συγκεκριμένη παρωδία στην καταγγελία του Θεσσαλού ήταν προμελετημένη πράξη που περιείχε την ακριβή εικόνα της τελετουργίας (*ἀπομιμούμενον τὰ μυστήρια καὶ δεικνύοντα τοῖς αὐτοῦ ἑταίροις ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆ ἑαυτοῦ, ἔχοντα στολὴν οἴανπερ ὁ ἱεροφάντης ἔχων δεικνύει τὰ ἱερά, καὶ ὀνομάζοντα αὐτὸν μὲν ἱεροφάντην, Πουλυτίωνα δὲ δαδοῦχον, κήρυκα δὲ Θεόδωρον Φηγαῖα, τοὺς δ' ἄλλους ἑταίρους μύστας προσαγορεύοντα καὶ ἐπόπτας παρὰ τὰ νόμιμα καὶ τὰ καθεστηκότα ὑπὸ τε Εὐμολπιδῶν καὶ Κηρύκων καὶ τῶν ἱερέων τῶν ἐξ Ἐλευσίνος, Ἀλκ. 22.3*). Ως εκ τούτου, μπορεί να απορριφθεῖ ως ανεπαρκής η άποψη του Dover ότι η παρωδία των μυστηρίων σε μια ιδιωτική γιορτή χάριν ψυχαγωγίας είναι αβλαβής,⁹⁶ και πολύ δύσκολα θα θεωρούσαμε τις πράξεις αυτές απλώς και μόνο μέρος της ψυχαγωγίας του συμποσίου.⁹⁷ Ο ίδιος ο Θουκυδίδης, ο οποίος μάλιστα αφήνει στην άκρη τη θρησκευτική παράμετρο, υποστηρίζει πως οι παρωδίες γίνονταν *ἐφ' ὕβρει*, με περιφρόνηση για τους θεούς και τις κοινωνικές συμβάσεις, όχι απλώς «ως αστείο».⁹⁸

Όπως μαθαίνουμε από τον ιστορικό, οι Αθηναίοι θεώρησαν πως οι παρωδίες των μυστηρίων είχαν γίνει *μετὰ τοῦ αὐτοῦ λόγου* με τον βανδαλισμό, με στόχο, δηλαδή, την κατάλυση της δημοκρατίας (*μετὰ τοῦ αὐτοῦ λόγου καὶ τῆς ζυνωμοσίας ἐπὶ τῷ δήμῳ ἀπ' ἐκείνου ἐδόκει πραχθῆναι*, 6.61.1), και θεώρησαν πως πίσω και από τα δύο εγκλήματα βρισκόταν η ίδια ομάδα ανθρώπων.⁹⁹ Ο ακρωτηριασμός, ωστόσο, ήταν μια δημόσια πράξη διαφωνίας· οι παρωδίες -υποθέσεις ιδιωτικές (*ἐν οἰκίαις*)- δεν ήταν θεμιτό να γίνουν γνωστές δημοσίως και ήρθαν στο φως συγκυριακά. Ως εκ τούτου είναι σφάλμα να αντιμετωπίζονται ως αμιγώς πολιτικές πράξεις.¹⁰⁰ Μπορούμε να δεχτούμε ότι, όπως ακριβώς και ο βανδαλισμός των ερμαϊκών στηλών, έτσι και αυτές θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για πολιτικούς σκοπούς, εάν ενίσχυαν μια ομάδα μέσω *πίστεως*. Τα μέλη μιας συνωμοτικής ομάδας, όπως έχουμε ήδη πει, διαμορφώνουν δεσμούς συννεοχής διαπράττοντας από κοινού μια εγκληματική πράξη, εν προκειμένω ιεροσυλία. Και η παρωδία του συγκεκριμένου τελετουργικού

⁹⁶ HCT IV 283, Hornblower (2008) 379

⁹⁷ Murray (1990) 157. Μια διαφορετική άποψη εκφράζει ο MacDowell (1962) 192.

⁹⁸ MacGlew (1999) 6, Bremmer (1995) 77

⁹⁹ Price (1999) 82

¹⁰⁰ Murray (1990) 157-8, Calhoun (1913) 35-8, Osborne (2010) 67, Hawthorn (2014) 172

ήταν μια πράξη ύβρεως, μια πρόκληση για τις αξίες της κοινότητας, όχι μόνο τις θρησκευτικές αλλά και τις πολιτικές.

Υπάρχουν επιχειρήματα που στηρίζουν τη θέση ότι οι παρωδίες είχαν στόχο τη ματαίωση της Σικελικής εκστρατείας. Συγκεκριμένα, το ψήφισμα των *Απαρχῶν* έχει θεωρηθεί πολιτική κίνηση προς υποστήριξη της ειρήνης, και υπό αυτήν την έννοια, ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με τις βλέψεις του Αλκιβιάδη για τα οφέλη της εκστρατείας, βλέψεις που είχε υιοθετήσει και το μεγαλύτερο μέρος του αθηναϊκού δήμου.¹⁰¹ Τα επιχειρήματα αυτά είναι, ωστόσο, αδύναμα.

3.3 Γιατί οι *έταιρείες* ήταν στο στόχαστρο των ερευνών;

Το βασικό ερώτημα στο οποίο καλούμαστε να απαντήσουμε είναι γιατί οι έρευνες προσανατολίστηκαν ειδικά στις *έταιρείες* τώρα,¹⁰² ενώ αυτές αποτελούσαν για καιρό χαρακτηριστικό γνώρισμα της αθηναϊκής κοινωνικής ζωής. Ήταν άραγε η απογοήτευση με τη φύση και το χαρακτήρα της ίδιας της δημοκρατίας, που τους οδήγησε να κάνουν το πολιτικό τους ντεμπούτο με μια τέτοια υπέρμετρη μορφή συμβολικής τρομοκρατίας; Όχι μόνο. Αλλά οι φιλοδοξίες των δημοκρατικών κύκλων, όπως εκφράστηκαν στη σικελική εκστρατεία, πρέπει να ήταν το σημείο καμπής στην ανάδειξη των *έταιρειῶν* ως πολιτικής δύναμης. Αυτή η επιθετική στρατιωτική δράση επικρίθηκε ακόμη και από τους μετριοπαθείς: επικριτές, όπως ο Θουκυδίδης και ο Νικίας, είδαν ότι ο δήμος ήταν διατεθειμένος να θέσει σε κίνδυνο την ευημερία της πόλης προκειμένου να ικανοποιηθούν προσωπικά και οικονομικά συμφέροντα.¹⁰³ Η φιλοδοξία ήταν απότοκο της άγνοιας, δηλώνει ο Θουκυδίδης (*ἄπειροι οἱ πολλοὶ ὄντες τοῦ μεγέθους τῆς νήσου καὶ τῶν ἐνοικούντων τοῦ πλήθους καὶ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων, καὶ ὅτι οὐ πολλῶ τινὶ ὑποδεέστερον πόλεμον ἀνηροῦντο ἢ τὸν πρὸς Πελοποννησίους, 6.1.1, καὶ ἀκούσαντες τῶν τε Ἐγεσταίων καὶ τῶν σφετέρων πρέσβεων τὰ τε ἄλλα ἐπαγωγὰ καὶ οὐκ ἀληθῆ, 6.8.2*). Στον νου όλων όσοι αντιτάσσονταν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στη σικελική εκστρατεία ήταν η πεποίθηση ότι η συγκεκριμένη,

¹⁰¹ Furley (1996) 34-9, Bremmer (1995) 74-5

¹⁰² MacGlew (1999) 3

¹⁰³ *ὁ μὲν γὰρ ἡσυχάζοντάς τε καὶ τὸ ναυτικὸν θεραπεύοντας καὶ ἀρχὴν μὴ ἐπικτωμένους ἐν τῷ πολέμῳ μηδὲ τῇ πόλει κινδυνεύοντας ἔφη περιέσεσθαι: οἱ δὲ ταῦτά τε πάντα ἐς τὸναντίον ἔπραζαν καὶ ἄλλα ἔξω τοῦ πολέμου δοκοῦντα εἶναι κατὰ τὰς ἰδίας φιλοτιμίας καὶ ἴδια κέρδη κακῶς ἔς τε σφᾶς αὐτοὺς καὶ τοὺς ζυμμάχους ἐπολίτευσαν, ἃ κατορθούμενα μὲν τοῖς ἰδιώταις τιμὴ καὶ ὠφελία μᾶλλον ἦν, σφαλέντα δὲ τῇ πόλει ἐς τὸν πόλεμον βλάβη καθίστατο, 2.65.7*

περισσότερο από άλλες αθηναϊκές στρατιωτικές επιχειρήσεις, ήταν προϊόν της αχαλίνωτης συλλογικής επιθυμίας του δήμου και παράλληλα μια αποτυχία της ηγεσίας, αποτυχία τόσο να μετριαστούν οι φιλοδοξίες των Αθηναίων όσο και να ενισχυθούν οι φόβοι τους. Εξέλιπε, δηλαδή, ένα μοντέλο ηγεσίας σαν αυτό του Περικλή (2.65.8-9). Κι αυτός ίσως έκριναν οι *έταιριές* πως ήταν ο νέος τους ρόλος. Ότι η πρόταση να σταλεί ο στόλος στη Σικελία εγείρει ανησυχίες σχετικά με το ρόλο που η προσωπική ιδιοτέλεια των πολιτών και των ηγετών έπαιξε στην αθηναϊκή δημοκρατία, είναι σαφές και στην ομιλία του Νικία κατά της εν λόγω πρότασης (*ὄστε οὐ περὶ τῶν ἐν Σικελίᾳ Ἐγεστῶν ἡμῖν, ἀνδρῶν βαρβάρων, ὁ ἀγὼν, εἰ σωφρονοῦμεν, ἀλλ' ὅπως πόλιν δι' ὀλιγαρχίας ἐπιβουλεύουσιν ὀξέως φυλαξόμεθα*, 6.11.7). Οι δύο ενέργειες εκλήφθηκαν ως στοιχεία μιας αναδυόμενης πολιτικής ιδεολογίας που συνδέεται στενά με τις πρακτικές της αθηναϊκής *έταιρείας*.

Ο Ανδοκίδης από τη μεριά του δεν μπορεί να αρνηθεί ότι ο ακρωτηριασμός και η βεβήλωση έγιναν από μέλη *έταιριῶν*. Και είναι εύλογο να υποστηρίξει κάτι τέτοιο. Αφενός οι πεποιθήσεις του ήταν ολιγαρχικές, και αφετέρου η αθωότητά του σε ό,τι αφορά το επεισόδιο των Ερμοκοπιδῶν είναι μια μικρή τεχνική λεπτομέρεια που τίθεται, μάλιστα, εν αμφιβόλῳ.¹⁰⁴ Έτσι, το πλησιέστερο στην αλήθεια ήταν να παραδεχτεί την ερμηνεία μιας ολιγαρχικής συνωμοσίας στην παράγραφο 67, δίνοντας έμφαση στο πώς και πόσο εκείνος εναντιώθηκε στους φίλους του, ελαχιστοποιώντας - δικαιολογημένα ή όχι- τη δική του συμμετοχή (*εἶπον αὐτοῖς ὅτι νομίζοιμι μὲν διὰ τὸ πρᾶγμα Εὐφίλητον πονηρὸν εἶναι, ἐκείνοις δὲ οὐκ ἐμὲ δεινὸν εἶναι, ὅτι οἶδα, ἀλλὰ μᾶλλον αὐτὸ τὸ ἔργον πολλῶ, ὅτι πεποιήται*, παρ. 64). Η εκδοχή του έπεισε τους Αθηναίους και, μολονότι δεν υπάρχει τρόπος να γνωρίζουμε πόσο κοντά στην αλήθεια ήταν όλα, ο ρήτορας χρειαζόταν το λιγότερο μια αληθοφανή ιστορία, η οποία θα άντεχε σε επανέλεγχο τότε και αργότερα. Διαφορετικά τον περίμενε η μοίρα του Διοκλείδη.

Θεωρούσε ο Θουκυδίδης σημαντική απειλή για το πολίτευμα τις *έταιριές*; Στα συμφραζόμενα του 415 π.Χ., μάλλον όχι. Αυτό τουλάχιστον συμπεραίνει κανείς διαβάζοντας την παρέκβαση για τους τυραννοκτόνους σε συνδυασμό με τις φράσεις στην παράγραφο 6.60.2-5 (*καὶ ὡς αὐτῶν διὰ τὸ τοιοῦτον ὀργιζομένων πολλοὶ τε καὶ ἀξιόλογοι ἄνθρωποι ἤδη ἐν τῷ δεσποτηρίῳ ἦσαν [...] ἐπ' ἀμφοτέρα γὰρ εἰκάζεται, τὸ δὲ σαφὲς οὐδεὶς οὔτε τότε οὔτε ὕστερον ἔχει εἰπεῖν περὶ τῶν δρασάντων τὸ ἔργον [...]*

¹⁰⁴ Pelling (2000) 41, Marr (1971) 331-2

κάν τούτω οί μὲν παθόντες ἄδηλον ἦν εἰ ἀδίκως ἐτετιμώρητο, ἢ μέντοι ἄλλη πόλις ἐν τῷ παρόντι περιφανῶς ὠφέλητο). Στην παρέκβαση υπάρχει το παράδειγμα πώς οι ιδιωτικές υπερβολές και επιθυμίες έχουν καταστροφικό αντίκτυπο στη δημόσια ζωή και δημιουργούν ατμόσφαιρα παραλογισμού και καχυποψίας. Μετά τη δολοφονία του Ιπάρχου η τυραννίδα σκλήρυνε τη στάση της και η κρίση επιλύθηκε με παρέμβαση εχθρικού κράτους. Κάτι παρόμοιο πρόκειται τώρα να συμβεί ξανά.¹⁰⁵ Για τον λόγο αυτό ο ιστορικός, σε αντίθεση με τον δήμο, δεν πείθεται από την ομολογία του Ανδοκίδη, την οποία θεωρεί εκτονωτική της κρίσης, πλην όμως ψευδή (6.60.2-3).¹⁰⁶ Αυτός είναι πιθανότατα ο λόγος για τον οποίο αποφεύγει να κατονομάσει τον Ανδοκίδη (*εἷς τῶν δεδεμένων, ὅσπερ ἐδόκει αἰτιώτατος εἶναι*, 6.60.2). Στον Πλούταρχο ο Τίμαιος προτρέπει κατηγορηματικά τον Ανδοκίδη να κάνει μια ψεύτικη ομολογία (*Ἄλκ.* 21.3).¹⁰⁷ Το κίνητρο για την πραγματοποίηση μιας τέτοιας ομολογίας είναι προφανές: δίνει στον Ανδοκίδη μια πολύ μεγαλύτερη πιθανότητα να αθωωθεί και να προστατεύσει την οικογένειά του σε βάρος μόνο τεσσάρων φίλων.

3.4 Πώς συνδέθηκαν τα δύο σκάνδαλα στο συλλογικό θυμικό;

Οι δύο βασικές μας πηγές αντιμετωπίζουν τα περιστατικά ως διακριτά και μη συνδεδεμένα μεταξύ τους. Ο Θουκυδίδης συνδέει τον Ανδοκίδη μόνο με τους Ερμοκοπίδες¹⁰⁸ και τον Αλκιβιάδη μόνο με τις παρωδίες, και λέει ξεκάθαρα πως, ακόμη και όταν εστάλη η Σαλαμινία προκειμένου να οδηγήσει πίσω στην Αθήνα τον Αλκιβιάδη, μαζί του θα έρχονταν και άλλοι, οι οποίοι κατηγορούνταν για τον βανδαλισμό των Ερμών (6.53.1). Ο ρήτορας αναφέρεται στα δύο σκάνδαλα σε διακριτά τμήματα του λόγου. Πρώτα αναφέρεται στα σχετικά με τα μυστήρια (παρ. 11-33), και έπειτα περνά στα σχετικά με τις ερμαϊκές στήλες (παρ. 34-69).¹⁰⁹ Τέσσερις σχεδόν αιώνες μετά το συμβάν του ακρωτηριασμού, ο βιογράφος δίνει τρεις διαφορετικούς πιθανούς δράστες: τους Κορινθίους οι οποίοι ίσως κατέστρεψαν τα

¹⁰⁵ Lang (1955) 398, Rood (1998) 180-1, Liebeschuetz (1968) 304, Rawlings (1981) 107, 116-7. Για περισσότερα πάνω στο ζήτημα αυτό Meyer, E. A. (2008), "Thucydides on Harmodius and Aristogeiton, Tyranny, and History", *CQ* 58: 13-34 και Palmer, M. (1982), "Alcibiades and the Question of Tyranny in Thucydides", *Canadian Journal of Political Science* 15: 103-124.

¹⁰⁶ Seager (1978) 223, Marr (1971) 332

¹⁰⁷ Seager (1978) 223

¹⁰⁸ Ο MacDowell αντίθετα με τη συνήθη θεώρηση θεωρεί τον Ανδοκίδη ένοχο στην υπόθεση των μυστηρίων, MacDowell (1962) 167-71

¹⁰⁹ MacDowell (1962) 181, Furley (1996) 42

αγάλματα για να σταματήσει ο πόλεμος, την υπό την επήρεια μέθης νεολαία, ενώ αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο να ήταν τμήμα μιας συνωμοσίας (δίχως να προσδιορίζει το είδος της). Στον 4^ο αιώνα η διάκριση μεταξύ των δύο εγκλημάτων παύει να υπάρχει. Χαρακτηριστικός είναι ο *Κατά Μειδίου* λόγος του Δημοσθένη, στον οποίο ο ρήτορας αποδίδει στον Αλκιβιάδη και τον ακρωτηριασμό των Ερμών (τούς Έρμας περιέκοπτεν, παρ. 147).¹¹⁰ Είναι ενδεικτικό για εμάς σήμερα, πως εβδομήντα περίπου χρόνια μετά την εξορία και λίγο λιγότερα από την επάνοδο του Αλκιβιάδη στην Αθήνα, η ενοχή του θεωρείται δεδομένη, μολονότι δεν έχει ιστορικά επαληθευτεί.

Πριν δούμε με ποιόν μηχανισμό συνδέθηκαν τα δύο σκάνδαλα στο μυαλό των Αθηναίων πρέπει να αποσαφηνίσουμε πώς και γιατί μια τέτοια σύνδεση κατέστη δυνατή. Ξεκινώντας, ο βανδαλισμός των ερμαϊκών στηλών ήταν δημόσια έκφραση διαφωνίας που εκτελέστηκε στα κρυφά. Οι Αθηναίοι ξύπνησαν και αντίκρισαν ένα έγκλημα φαινομενικά χωρίς δράστες, μια ριζική αναμόρφωση των πανταχού παρόντων Ερμών πραγματοποιήθηκε χωρίς τη γνώση ή την έγκρισή τους. Ο βανδαλισμός ειδικά των ερμαϊκών στηλών διατάραξε σημεία τομής -θεμελιώδους σημασίας για τη δημοκρατία- ανάμεσα στον οίκο και την πόλη, την δημόσια και την ιδιωτική σφαίρα, την προσωπική ζωή των Αθηναίων και των κέντρων λήψεως των πολιτικών αποφάσεων.¹¹¹ Δεν επιλέχθηκε, όπως είδαμε, τυχαία η συγκεκριμένη θεότητα.

Την ίδια στιγμή, το γεγονός ότι οι παρωδίες πραγματοποιήθηκαν στην ιδιωτική σφαίρα δεν τις κάνει απαραίτητα λιγότερο πολιτικές. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για μια δημόσια έκφραση απόρρητων θρησκευτικών στοιχείων, και από τη σκοπιά του δήμου αυτό ακριβώς ήταν το πολιτικά σημαντικό: η τελετουργία των μυστηρίων μεταφέρθηκε σε ιδιωτικούς χώρους, γεγονός που εμμέσως αμφισβητεί τον έλεγχο της πόλης καθώς και τους πιο στοιχειώδεις δεσμούς μεταξύ των ατόμων, περιορίζοντας κάτι που προσφέρεται σε άπαντες, στα μέλη μιας ολιγάριθμης αρχηγείας.¹¹²

Ο Furley συνδέει τα δύο σκάνδαλα μεταξύ τους ως προς τη στόχευση, εφόσον για τον ίδιο, αμφότερα απαντούν στο φλέγον πολιτικό ζήτημα αναφορικά με το αν

¹¹⁰ Furley (1996) 44

¹¹¹ MacGlew (1999) 18-9, Fredal (2002) 596

¹¹² MacGlew (1999) 9-10

έπρεπε η όχι να πραγματοποιηθεί η σικελική εκστρατεία.¹¹³ Ο Ostwald δίνει το προφίλ των δραστών: είναι νέοι άνδρες (κάτω από τριάντα πέντε ετών), από εύπορες οικογένειες, που έχουν λάβει σοφιστική εκπαίδευση και περιφρονούν τόσο τη θρησκεία όσο και τον δήμο.¹¹⁴ Η αριστοκρατική καταγωγή των δραστών βεβαιώνεται από τα στοιχεία που λαμβάνουμε από τις Αττικές Στήλες αναφορικά με τα περιουσιακά τους στοιχεία.

Επομένως, είναι άστοχο να απορριφθεί εξολοκλήρου η έρευνα ως τίποτα περισσότερο από ένα κυνήγι μαγισσών που τροφοδοτείται από την υστερία και πολιτικό οπορτουνισμό. Και οι δύο ενέργειες είναι εγκλήματα *άσεβείας* που διαταράσσουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τις σχέσεις της πόλης με τους θεούς. Ο ακρωτηριασμός των ερμαϊκών στηλών και ο ιδιωτικός εορτασμός των μυστηρίων, και τα δύο στοιχεία της αθηναϊκής θρησκείας, δείχνουν ότι η πόλη είχε γίνει έρμαιο ανησυχητικών ειδών πολιτικής διχόνοιας που εκφράστηκαν με αντισυμβατικές πολιτικές πρακτικές.¹¹⁵ Για τον λόγο αυτό, η αντίδραση του δήμου απέναντι στους Ερμοκοπίδες ήταν αναμενόμενη, μολονότι ανάμεσα στους καταδικασθέντες υπήρξαν και αθώοι (*καὶ ἀξιόλογοι ἄνθρωποι ἤδη ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ ἦσαν*). Απρόβλεπτος ήταν μόνο ο τρόπος και το μέγεθος της αντίδρασης που οφείλεται, όχι τόσο στα ίδια τα περιστατικά, αλλά σε όσους προσπάθησαν να τα συνδέσουν μεταξύ τους και να δημιουργήσουν ένα αίσθημα φόβου για την απώλεια της δημοκρατίας.

Με μια προσεκτική ανάγνωση της ιστορίας του Θουκυδίδη αντιλαμβάνεται κανείς πως για τον ιστορικό τα σκάνδαλα και τα αποτελέσματά τους ήταν περισσότερο πολιτικά και λιγότερο επίθεση κατά της θρησκείας. Φαίνεται πρώτον, πως για τις ερμαϊκές στήλες ευθύνονταν πράγματι μέλη *έταιρειῶν*. Δεύτερον, υπήρχε μια φιλολιγαρχική παράταξη αντίθετη προς την δημοκρατική ηγεσία, στην οποία καταλογιζόταν υπαιτιότητα για τη σικελική εκστρατεία. Τρίτον και πιο βασικό, υπήρχε μια ομάδα δημοκρατικών δημαγωγών που ήθελαν να καθαιρέσουν τον Αλκιβιάδη από την ηγεσία για να αναλάβουν οι ίδιοι. Ο ιστορικός συνδέει, δηλαδή, τρεις ομάδες ανθρώπων: τους Ερμοκοπίδες, όσους συμμετείχαν στις παρωδίες, και αυτούς που εκμεταλλεύθηκαν τα δύο περιστατικά προκειμένου να «χτυπήσουν» τον Αλκιβιάδη. Για τη στόχευση των δραστών δεν κάνει λόγο. Αξιολογεί, όμως, το αποτέλεσμα ως κίνηση ατόμων που για τον έναν ή για τον άλλο λόγο εναντιώθηκαν

¹¹³ Furley (1996) 41

¹¹⁴ Ostwald (1986) 323-33, 537-50, Grote (2001) 278 (σημ.8)

¹¹⁵ Murray (1990) 149

στο δημοκρατικό μοντέλο διακυβέρνησης ή βρήκαν την ευκαιρία να απομακρύνουν τον δημοφιλή στρατηγό και να αποκομίσουν προσωπικά πολιτικά οφέλη. Ο Ανδροκλής, παραδείγματος χάριν, εμφανίζεται στον Πλούταρχο ως εχθρός του Αλκιβιάδη που παροξύνει τον δήμο εναντίον του (*Άλκ.* 19. 2), και το 411 π.Χ. στον Θουκυδίδη εμφανίζεται «προστάτης» του δήμου (*καὶ γὰρ Ἀνδροκλέα τέ τινα τοῦ δήμου μάλιστα προεστῶτα ζυστάντες τινὲς τῶν νεωτέρων κρύφα ἀποκτείνουσιν, ὅσπερ καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην οὐχ ἥκιστα ἐξήλασε*, 8.65.2). Ο Πείσανδρος πάλι ήταν αυτός που πρότεινε να καταργηθεί το ψήφισμα του Σκαμανδρίου, ο ίδιος που ανέβασε την κρατική αμοιβή για τους καταδότες στις 10.000 δραχμές (*Μυστ.* 1.27), και ο ομορτοουνιστής πολιτικός του 8^{ου} βιβλίου των *Ἱστοριῶν*. Ο Χαρικλής, ο οποίος ήταν μέλος της ερευνητικής επιτροπής (*ζητηταί*), απετέλεσε αργότητα εξέχον στέλεχος των Τριάκοντα Τυράνων.¹¹⁶ Αυτή είναι η οπτική του ιστορικού γιατί, όπως είδαμε στο εισαγωγικό κεφάλαιο, αυτό που τον απασχολεί είναι η σχέση ηγέτη-δήμου μετά την απώλεια του Περικλή και το αφελές του αθηναϊκού δήμου.

Ο Ανδοκίδης μιλά ξεκάθαρα για τους δράστες, αποφεύγοντας, όμως, να αναφερθεί στα κίνητρά τους. Η αντίδραση του δήμου δεν φαίνεται εδώ τόσο παράλογη όσο στον Θουκυδίδη. Πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί για να καταλάβουμε τη διαφορά αυτή: η ετυμηγορία των ενόρκων επρόκειτο να καθοριστεί από τη διάθεση του 400 π.Χ., μετά δηλαδή από το επεισόδιο του 411 π.Χ., και το στοιχείο αυτό είναι σημαντικό ως προς ό,τι αφορά τη σύνδεση των δύο σκανδάλων για τον εξής λόγο: μετατοπίζει την εστίαση από τα κίνητρα των βανδαλιστών και των παρωδών στις ευαισθησίες του κοινού. Έτσι ο ρήτορας, ενώ μπορεί να αμφισβητεί, όπως και ο ιστορικός, τη σοφία του αθηναϊκού δήμου, αδυνατεί να το εκφράσει απροκάλυπτα: η ζωή του κρέμεται από την απόφασή του και, μετά τα γεγονότα του 411 π.Χ. η αντίδραση του 415 π.Χ. φαίνεται, πράγματι, λιγότερο υπερβολική.

¹¹⁶ *HCT* IV 283-4, Grote (2001) 728-9

Συμπεράσματα

Ολοκληρώνοντας στο σημείο αυτό την παρούσα μελέτη μπορούμε να συναγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα αναφορικά τόσο με την πιθανή στόχευση των δραστών όσο με τον τρόπο που ο αθηναϊκός δήμος συνέδεσε τον βανδαλισμό των Ερμών και την παρωδία των Μυστηρίων. Αξιοσημείωτο είναι πως οι καλύτερες πηγές που έχουμε στα χέρια μας, ο Θουκυδίδης και ο Ανδοκίδης, κάνουν σαφή διάκριση των δύο περιστατικών.

Φαίνεται πως ο βανδαλισμός των ερμαϊκών στηλών είχε τουλάχιστον δύο παραμέτρους. Πρώτον, εξασφάλιζε την αφοσίωση στην *έταιρεία*, και δεύτερον έκανε τους Αθηναίους να ανησυχήσουν σχετικά με τον αριθμό και την ισχύ των αντιφρονούντων. Πιθανή στόχευση ήταν η ματαίωση της σικελικής εκστρατείας, οπωσδήποτε, όμως, μια πράξη συμβολικά φορτισμένη όπως αυτή, την παραμονή μάλιστα του απόπλου, δεν προήλθε από άτομα φιλικά διακείμενα προς τη δημοκρατική παράταξη στην οποία καταλογιζόταν υπαιτιότητα για το συγκεκριμένο εγχείρημα. Αν η υπόθεση των Ερμών επρόκειτο να οδηγήσει άμεσα σε καθεστωτική αλλαγή, απέτυχε παταγωδώς, μολονότι κατάφερε να θέσει υπό αμφισβήτηση και την εκστρατεία και τους δημοκρατικούς ηγέτες, κυρίως τον Αλκιβιάδη.¹¹⁷ Όσον αφορά στα Μυστήρια, φαίνεται πως οι παρωδίες πρώτον ήσαν δράσεις με χρονική αυτοτέλεια, και δεύτερον αποκαλύφθηκαν συγκυριακά, εφόσον δεν ήταν θεμιτό να γίνουν δημοσίως γνωστές. Μπορεί βέβαια να αποτελούσαν κι αυτές κάποιο είδος *πίστεως*, με σαφώς λιγότερες πιθανότητες να προοιωνίζουν κάτι περισσότερο φιλόδοξο, όπως η ανατροπή του πολιτεύματος.

Μονοαιτιακές, ωστόσο, εξηγήσεις είναι καλό να αποφεύγονται. Για παράδειγμα, ένας από τους στόχους των βανδαλιστών θα μπορούσε να είναι και ο Αλκιβιάδης, με την έννοια ότι η επιτυχία της εκστρατείας θα ενίσχυε ακόμη περισσότερο τη θέση του τελευταίου στην πολιτική ζωή της Αθήνας. Στην ίδια γραμμή σκέψης, η θρησκευτική διάσταση του συγκεκριμένου σκανδάλου θα ήταν από μόνη της ικανή να αναθερμάνει την αντίσταση του ήδη απρόθυμου Νικία. Μια δημόσια αντίδραση σε απάντηση μιας δημόσιας πράξης όπως αυτή του βανδαλισμού των ερμαϊκών στηλών ήταν αναμενόμενη και μέσα στους στόχους των δραστών, που ήθελαν ούτε λίγο ούτε πολύ τη ματαίωση της σικελικής εκστρατείας.

¹¹⁷ Fredal (2002) 601

Αναφορικά με τις παρωδίες τώρα, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι οι συμμετέχοντες θα περίμεναν στη χειρότερη των περιπτώσεων οι ενέργειές τους να προκαλούσαν σκανδαλώδεις φήμες. Αυτό που δεν μπορούσε να προβλεφθεί ήταν ότι η κλίμακα της αντίδρασης στο σκάνδαλο των Ερμοκοπιδών θα ήταν τέτοια που θα οδηγούσε και το σκάνδαλο των μυστηρίων στον δημόσιο τομέα με κοινές νομικές διαδικασίες.¹¹⁸

Δεν χρειάζεται να αμφιβάλουμε για το ότι πολλοί προσπάθησαν γρήγορα να εκμεταλλευτούν την ταραγμένη ατμόσφαιρα της Αθήνας, και δεν είχαν όλοι τα ίδια κίνητρα. Οι Ερμοκοπίδες, μέλη *έταιρειων* και ολιγαρχικών πεποιθήσεων, πιθανώς ήθελαν να ματαιωθεί η εκστρατεία και με τον τρόπο αυτό να περιοριστεί η δύναμη του Αλκιβιάδη στην πολιτική σκηνή της Αθήνας.¹¹⁹ Οι *έταιρείες* με τη σειρά τους βρήκαν την ευκαιρία να αποκτήσουν υπεροχή στο εσωτερικό της δημοκρατίας, όχι απαραίτητα προς ανατροπή του πολιτεύματος στο εγγύς μέλλον, αλλά όταν θα ερχόταν η κατάλληλη στιγμή, όπως κι έγινε. Οι προσωπικοί εχθροί του Αλκιβιάδη, όσοι από αυτούς ανήκαν σε δημοκρατικούς κύκλους, εκμεταλλεύτηκαν τα σκάνδαλα εναντίον του προκειμένου να αναλάβουν εκείνοι τα ηνία της δημοκρατικής παράταξης. Η σύγκυση του αθηναϊκού δήμου προήλθε πρώτον από τις εσκεμμένες προσπάθειες ορισμένων πολιτικών να εντείνουν τον παραλογισμό, δεύτερον από το γεγονός ότι και οι δύο πράξεις συνιστούσαν *άσέβεια*, τρίτον από τον συγκερασμό της νομικής διαδικασίας και στις δύο περιπτώσεις, και τέταρτον από τη φήμη του Αλκιβιάδη, με το θετικό και το αρνητικό της πρόσημο. Η Αθήνα το 415 π.Χ. ήταν ακόμη μια πολύ ισχυρή πόλη. Τα δύο, ωστόσο, σκάνδαλα, που σωστά ή λανθασμένα συνδέθηκαν μεταξύ τους, δημιούργησαν ένα κλίμα παραλογισμού και καχυποψίας, και έσπειραν την πολιτική διχόνοια.¹²⁰ Η υπερβολή του Αλκιβιάδη στον ιδιωτικό του βίο κατέστησε τη συμμετοχή του σε αυτές τις δράσεις αληθοφανή. Μπορούμε να πούμε πως αυτό που τελικά μέτρησε δεν ήταν το αληθές, αλλά το δυνάμει αληθές, και άρα πιστευτό.

¹¹⁸ Todd (2005) 88

¹¹⁹ Grote (2001) 728

¹²⁰ Murray (1990) 149

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Προβλήματα χρονολόγησης

1. Η εκλογή των στρατηγών και οι προετοιμασίες του στόλου

Η εκλογή των Αλκιβιάδη, Νικία και Λάμαχου στο στρατηγικό αξίωμα, ορίζεται με σχετική ασφάλεια. Όπως εύλογα υποθέτει ο MacDowell, πρέπει να πραγματοποιήθηκε κατά την 7^η πρυτανεία του 416/5, στο διάστημα από τις 10 Φεβρουαρίου μέχρι τα μέσα Μαρτίου.¹²¹ Οι πρώτες αποφάσεις σχετικά με τη Σικελία, για παράδειγμα, η απόφαση για την αποστολή εξήντα πλοίων στη Σικελία, πάρθηκαν αμέσως μετά από την εκλογή των στρατηγών, το διάστημα μετά τα μέσα Μαρτίου μέχρι τις αρχές Απριλίου (*τοῦ δ' ἐπιγυνομένου θέρους ἅμα ἦρι [...] ἐψηφίσαντο ναῦς ἐξήκοντα πέμπειν ἐς Σικελίαν καὶ στρατηγούς αὐτοκράτορας Ἀλκιβιάδην τε τὸν Κλεινίου καὶ Νικίαν τὸν Νικηράτου καὶ Λάμαχον τὸν Ξενοφάνους*, 6.8.1-2).¹²² Η εκκλησία του δήμου συνεδριάζει τακτά, και έχουμε δύο συνελεύσεις μέσα σε πέντε ημέρες (*καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐκκλησίαν ποιήσαντες [...] μετὰ δὲ τοῦτο ἡμέρα πέμπτη ἐκκλησία αὐθις ἐγίνετο*, *Θουκ.* 6.8.2-3). Η τελική απόφαση για την αποστολή μεγάλου εκστρατευτικού σώματος παίρνεται αρκετά αργότερα, και η προετοιμασία ξεκινά χωρίς χρονοτριβή (*ἀκούσαντες δ' οἱ Ἀθηναῖοι ἐψηφίσαντο εὐθὺς αὐτοκράτορας εἶναι καὶ περὶ στρατιᾶς πλήθους καὶ περὶ τοῦ παντὸς πλοῦ τούτους στρατηγούς πράσσειν ἢ ἂν αὐτοῖς δοκῆ ἄριστα εἶναι [Ἀθηναίοις]. καὶ μετὰ ταῦτα ἡ παρασκευὴ ἐγίνετο*, 6.26.1-2).

2. Πότε ἐδρασαν οἱ Ερμοκοπίδες;

Γνωρίζουμε ότι ο βανδαλισμός των ερμαϊκών στηλών έγινε εντός της περιόδου προετοιμασίας, σίγουρα πολύ κοντά χρονικά στην αναχώρηση του στόλου. Και ακόμα ότι, στο μεσοδιάστημα από το βανδαλισμό έως τον απόπλου, έγιναν οι πρώτες καταθέσεις και αναδύθηκε η κατηγορία που συνέδεε τον Αλκιβιάδη με την παρωδία των μυστηρίων.

¹²¹ MacDowell (1962) 186, Furley (1996) 119. Στη συγκεκριμένη πρυτανεία πραγματοποιούνταν η εκλογή κατά τον 4^ο αι. (*Αθ. Πολ.* 44.4) και δεν υπάρχει λόγος να θεωρήσουμε ότι αυτό άλλαξε τον 5^ο αι.

¹²² Furley (1996) 119-20, Meiggs-Lewis (1988) 237-40

Ο Dover τοποθετεί τον βανδαλισμό στις 25 Μαΐου, μια νύχτα με φεγγάρι και την αναχώρηση του στόλου στις αρχές Ιουνίου.¹²³ Ο Meritt τον τοποθετεί τη νύχτα της 7^{ης} προς 8^η Ιουνίου, ενώ την αναχώρηση του στόλου στις 20 του μήνα. Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, οι κατηγορίες εναντίον του Αλκιβιάδη αναδύθηκαν κάπου κοντά στις 17 Ιουνίου. Ο MacDowell καταλήγει στο ότι είναι περισσότερο ασφαλές να πούμε ότι ο στόλος απέπλευσε γύρω στα τέλη Ιουνίου και σίγουρα πριν τις 7 Ιουλίου.¹²⁴ Ο λόγος για αυτή τη διαφορά μεταξύ των Meritt, MacDowell και Dover έγκειται στις διαφορετικές απαντήσεις στο ερώτημα: συνέβη το γεγονός στο τέλος του μήνα, δηλαδή μια νύχτα χωρίς φεγγάρι όπως λέει ο Πλούταρχος (*Ἄλκ.* 20: *ἔνης καὶ νέας οὔσης ὅτε ταῦτ' ἐδρᾶτο*) ή την πρωτομηνιά, όπως διαβάζουμε στον Διόδωρο (13.2.4: *προσελθὼν δέ τις τῆ βουλῇ τῶν ἰδιωτῶν ἔφησεν εἰς οἰκίαν μετοίκου τινὰς ἐωρακέναι τῆ νομηνία*), ή ένα βράδυ με φεγγάρι όπως ισχυρίστηκε ο Διοκλείδης (*εἶναι δὲ πανσέληνον/ ὁρῶν δὲ αὐτῶν πρὸς τὴν σελήνην τὰ πρόσωπα τῶν πλείστων γιγνώσκειν*, I.38); Οι Meritt-MacDowell θεωρούν έγκυρη την αναφορά του Πλουτάρχου,¹²⁵ ενώ οι Keil και Dover όχι.¹²⁶

Αναλυτικότερα, ο MacDowell στηρίζει την πρώτη εκδοχή, εφόσον δεν αναγνωρίζει καμία αντίφαση ανάμεσα σε αυτήν και την αφήγηση του Ανδοκίδη, ο οποίος ουδέποτε αναφέρει ότι η νύχτα είχε φεγγάρι. Επομένως, καταλήγει ότι εφόσον η εκδοχή του Πλουτάρχου, δεν είναι απίθανη, ούτε αναιρείται από στοιχεία της εκδοχής του Ανδοκίδη, οφείλουμε να την πιστέψουμε.¹²⁷ Συμπεραίνει ότι η νέα σελήνη ήταν αυτή της 8^{ης} Ιουνίου, και δέχεται συνεπώς το χρονολογικό σύστημα του Meritt που θέλει τον βανδαλισμό να έγινε την τελευταία ημέρα του μήνα, το βράδυ της 6^{ης} προς 7^η Ιουνίου.¹²⁸ Όσον αφορά στην κατάθεση του Διοκλείδη, στέκεται στο εξής σημείο: εφόσον θα λάμβανε τα χρήματα για τη σιωπή του τον επόμενο μήνα, δεν θα χρησιμοποιούσε τη φράση *εἰς τὸν εἰσιόντα μῆνα* κοντά στην αρχή του νέου μήνα, μιας και ένας μήνας δεν ονομάζεται ερχόμενος, όταν ο προηγούμενος έχει μόλις ξεκινήσει. Τότε θα χρησιμοποιούσε τη φράση *εἰς τὸν ἐπιόντα μῆνα*.¹²⁹ Ενώ, δηλαδή, δέχεται την αναφορά του Πλουτάρχου, απορρίπτει αυτήν του Διόδωρου, η οποία

¹²³ HCT IV 276

¹²⁴ Meritt (1930) 139

¹²⁵ Meritt (1930) 137

¹²⁶ Dover (1965) 249, Todd (2004) 94

¹²⁷ MacDowell (1962) 187-8

¹²⁸ MacDowell (1962) 188

¹²⁹ MacDowell (1962) 188

θεωρεί πως αναφέρεται στα μυστήρια, όχι στις στήλες.¹³⁰ Τέλος, στο εύλογο ερώτημα γιατί κάποιος να κάνει ένα τόσο στοιχειώδες λάθος, απαντά: από αφέλεια.

Ο Keil στηρίζει τη δεύτερη εκδοχή. Επισημαίνει πρώτον, ότι οι χρονικές σημάνσεις *ἔνης καὶ νέας* όπως δίνονται από τον Πλούταρχο, και *νουμηνία* όπως δίνεται από τον Διόδωρο, έχουν παρεισφρήσει στην λογοτεχνική παράδοση απλώς και μόνο επειδή πρόκειται για δύο ημέρες του μήνα χωρίς φεγγάρι¹³¹ (θεωρήθηκε, δηλαδή, σίγουρο, ότι εφόσον η κατάθεσή του βρέθηκε ψευδής, ένας από τους λόγους ήταν η απουσία φεγγαριού ως μέσου αναγνώρισης των προσώπων των συνωμοτών)· και δεύτερον, πως ο βανδαλισμός δεν θα μπορούσε να έχει γίνει καμιά από αυτές τις ημέρες, ειδάλλως η ομολογία του Διοκλείδη δεν θα ήταν καθόλου πιστευτή εξαρχής. Η εικασία αυτή του Keil είναι εύλογη. Η εξεταστική επιτροπή γνώριζε το βράδυ του βανδαλισμού, και το ψέμα θα αποκαλυπτόταν αμέσως. Στην αιτιολόγηση, ωστόσο, της σκέψης του, ανακύπτουν ορισμένα προβλήματα, μιας και αναγνωρίζει, για να δείξει την αδυναμία αυτών των δύο πηγών, ασυνέπεια μεταξύ των δύο εκδοχών. Το όνομα *ἔνη καὶ νέα* μπορεί να δηλώνει, στην τεχνική ορολογία, είτε την τελευταία ημέρα του αττικού πολιτικού μήνα των τριάντα πέντε ημερών, είτε την τελευταία ημέρα του σεληνιακού μήνα των εικοσιοκτώ ημερών.¹³²

Ο Dover, ο οποίος θεωρεί ότι ο Διοκλείδης δεν έσφαλε στην αναφορά για την πανσέληνο, επιχειρεί να συμφιλιώσει τα τρία αυτά στοιχεία (*πανσέληνος- ἔνη καὶ νέα, νουμηνία*) και φέρνει δύο επιχειρήματα. Πρώτον, υπάρχουν ενδείξεις ότι πανσέληνος και πρωτομηνία δεν διέφεραν τον 5^ο αι: ο Στρεψιάδης, ο οποίος πρόκειται να πληρώσει τα χρέη του στο τέλος του μήνα, απλά αντιμετωπίζει «φεγγάρι» και «μήνα» ως συνώνυμα (*εἰ μηκέτ' ἀνατέλλοι σελήνη μηδαμοῦ, οὐκ ἂν ἀποδοίην τοὺς τόκους, Νεφ. 754-5*). Δεύτερον, ότι είναι αδύνατον ο Διοκλείδης να αναφέρει πανσέληνο ως μέσο αναγνώρισης των συνωμοτών, σε μια νύχτα χωρίς φεγγάρι.

Εύλογη υπόθεση για τους εξής λόγους: Πρώτον, ο κατάλογος με τα ονόματα δεν ήταν αυτοσχεδιασμός της στιγμής, η ιστορία είναι ζωντανή και με λεπτομέρειες, άρα εκ προμελέτης. Δεύτερον, δείχνει να ενέχει πολιτικό ελιγμό με την αναφορά στον Αλκιβιάδη και στον Αμίαντο.¹³³ Τρίτον, δεν μπορεί να έχει σκαρφιστεί μια τέτοια ιστορία, ότι δηλαδή αναγνώρισε πρόσωπα στο σκοτάδι, χωρίς να έχει εξετάσει τα

¹³⁰ MacDowell (1962) 187-8

¹³¹ Meritt (1930) 137-8

¹³² Meritt (1930) 137-8

¹³³ Dover (1965) 248

μέσα της αναγνώρισης. Και τέταρτον, ναι η Αθήνα βρισκόταν σε κατάσταση πανικού, αλλά οπωσδήποτε δεν θα δέχονταν πληροφορίες χωρίς αποδείξεις, ή έστω χωρίς να εξεταστεί το αν η ιστορία είναι αληθοφανής.

Συμπληρωματικά ως κρατήσουμε στο μυαλό μας το εξής. Ο ίδιος ο Διοκλείδης αναφέρεται στο φεγγάρι, απλώς και μόνο για να εξηγήσει το λόγο που σηκώθηκε χαράματα, όχι για να πει πως με τη βοήθειά του αναγνώρισε τα πρόσωπα. Επιπλέον, θα περιμέναμε ότι από τη στιγμή που ο Ανδοκίδης απαξιώνει εντελώς τον Διοκλείδη, εφόσον θα είχε στα χέρια του ένα τόσο μεγάλο χαρτί, θα το χρησιμοποιούσε. Ο ρήτορας όμως δεν κάνει καμία αναφορά στην πανσέληνο.¹³⁴

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω τοποθετήσεις, μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής:

Ασφαλώς υπήρξε πληροφοριοδότης ο οποίος έκανε λάθος για το φεγγάρι. Στον Πλούταρχο διαβάζουμε ότι ο Θουκυδίδης παρέλειψε να αναφέρει τα ονόματα των πληροφοριοδοτών, αλλά άλλοι αναφέρουν τον Διοκλείδη και τον Τεύκρο, μεταξύ τους ο ποιητής Φρύνιχος (*ὁ δὲ τῇ πρὸς ἐκεῖνον ὀργῇ παραπεσῶν οἰκείος ἢ φίλος ἢ συνήθης χαλεπωτέροις αὐτοῖς ἐχρήσατο. τοὺς δὲ μνηύσαντας ὁ μὲν Θουκυδίδης ὀνομάσαι παρήκεν, ἄλλοι δ' ὀνομάζουσι Διοκλείδαν καὶ Τεῦκρον, ὧν καὶ Φρύνιχος ἐστὶν ὁ κωμικὸς ταυτὶ πεποιηκὼς, Ἀлк. 20.4*). Πολύ πιθανόν, η πηγή του Πλουτάρχου να μην ανέφερε το όνομα του Διοκλείδη. Ειδάλτως ο βιογράφος δεν θα το παρέλειπε, εφόσον η καταδίκη του είναι επαληθεύσιμη και από τον Ανδοκίδη. Επομένως, μάλλον ο Πλούταρχος εσφαλμένα συνδέει την ψευδή κατάθεση για το φεγγάρι με τους Ερμκοπίδες και όχι με τα μυστήρια. Ο Διόδωρος αποσυνδέει με σαφήνεια την ιστορία από τον Διοκλείδη, και η αναφορά στον Αλκιβιάδη διαχωρίζει το περιστατικό από τους Ερμκοπίδες (*προσελθὼν δὲ τις τῇ βουλῇ τῶν ἰδιωτῶν ἔφησεν εἰς οἰκίαν μετοίκου τινὰς ἑωρακένας τῇ νομηνία περὶ μέσας νύκτας εἰσιόντας, ἐν οἷς καὶ τὸν Ἀλκιβιάδην. ἀνακρινόμενος δ' ὑπὸ τῆς βουλῆς, πῶς νυκτὸς οὔσης ἐπεγίνωσκε τὰς ὄψεις, ἔφησε πρὸς τὸ τῆς σελήνης φῶς ἑωρακένας. οὗτος μὲν οὖν αὐτὸν ἐξελέγξας κατεψευσμένος ἠπιστήθη, τῶν δ' ἄλλων οὐδ' ἔχνος οὐδεὶς τῆς πράξεως εὔρεῖν ἠδυνήθη, 13.2.4*) Είναι σαφές, άλλωστε, από τον Θουκυδίδη και τον Ανδοκίδη ότι ο Αλκιβιάδης δεν είχε κατηγορηθεί για τον ακρωτηριασμό των Ερμών

¹³⁴ Dover (1965) 248

Με δεδομένα τα παραπάνω, είναι πολύ πιθανό το εξής: κάποιος που ήθελε να ενοχοποιήσει τον Αλκιβιάδη με την κατηγορία της βεβήλωσης των μυστηρίων, ισχυρίστηκε ότι τον αναγνώρισε από φως του φεγγαριού, μια νύχτα, όμως, κατά την οποία δεν υπήρχε φεγγάρι. Ο Διόδωρος πήρε το επεισόδιο απευθείας από την πηγή του και το συνέδεσε εσφαλμένα με τους Ερμοκοπίδες. Τέλος ο Πλούταρχος, μολονότι έκανε διάκριση μεταξύ των δύο εγκλημάτων, πήρε τη συγκεκριμένη αναφορά από μια ενδιάμεση πηγή, στην οποία δεν γινόταν ανάλογη διάκριση.¹³⁵

3. Πότε έγινε η ανάκληση του Αλκιβιάδη;

Τώρα ας περάσουμε σε ένα ακόμη πιο δύσκολο κομμάτι της αποκατάστασης των γεγονότων. Πρέπει να προσδιορίσουμε το διάστημα που μεσολάβησε από την αναχώρηση του στόλου μέχρι την ανάκληση του Αλκιβιάδη, γιατί μέσα σε αυτό το διάστημα έγινε η κατάθεση του Διοκλείδη με ό,τι αυτή συνεπάγεται.

Ο Dover θεωρεί πως η ανάκληση ήρθε δύο περίπου μήνες μετά τον απόπλου, κάπου στις αρχές Αυγούστου. Υποστηρίζει πως οι επιχειρήσεις που περιγράφονται στις παραγράφους 6.50-2 του Θουκυδίδη, διαρκούν δύο μήνες, ενώ αυτές που περιγράφονται στην παράγραφο 6.62, διαδραματίζονται από τα τέλη Αυγούστου μέχρι τα μέσα Οκτώβρη, δύομισι περίπου μήνες.¹³⁶ Εκ πρώτης όψεως, η συγκεκριμένη κατανομή του χρόνου μοιάζει ασυμβίβαστη με την ιστορική αφήγηση. Με μια δεύτερη ματιά, ωστόσο, καταλαβαίνει κανείς ότι το κεφάλαιο 6.62 είναι αρκετά πυκνογραμμμένο, δίνοντας, έτσι, την εντύπωση ότι αυτά τα τελευταία γεγονότα έχουν μικρότερη διάρκεια, από ότι στην πραγματικότητα.¹³⁷ Η ανάκληση ακολούθησε τα γεγονότα που περιγράφονται στις παραγράφους 6.50-2, και προηγήθηκε αυτών της παραγράφου 6.62, με τα οποία *τὸ θέρος ἐτελεύτα* (6.62.5).¹³⁸

¹³⁵ Perrin (1912) 283-4

¹³⁶ HCT IV 276

¹³⁷ Furley (1966) 123

¹³⁸ HCT IV 272

4. Πότε πήραν τις αμοιβές οι Ανδρόμαχος και Τεύκρος;

Ο Meritt τοποθετεί τα Παναθήναια στις 2 Σεπτεμβρίου,¹³⁹ συμπέρασμα στο οποίο καταλήγει και ο Dover με υπολογισμούς ανεξάρτητους από αυτούς του Meritt (30 Αυγούστου +/- 3).¹⁴⁰ Η ομολογία του Διοκλείδη προκάλεσε, φαίνεται, τέτοια αναστάτωση που η γιορτή των Παναθηναίων έπρεπε να αναβληθεί, έως ότου να αποκατασταθεί η τάξη και η ηρεμία, και κυρίως έως ότου να επιλυθεί το ζήτημα της ενοχής ή όχι του Αλκιβιάδη. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα τα Παναθήναια του 415 π.Χ. να εορταστούν με αρκετή καθυστέρηση. Αν δεχθούμε ότι τα Παναθήναια του 415 π.Χ. έπεσαν αρχές Σεπτεμβρίου, και τότε οι πληροφοριοδότες έλαβαν την αμοιβή τους, είναι λογικό η κατάθεση του Διοκλείδη να έγινε σε τέτοια ημερομηνία ώστε μέχρι τις αρχές του Σεπτεμβρίου, να έχουν διαδραματιστεί τα παρακάτω: συλλήψεις στην αγορά και κλίμα τρομοκρατίας, φυλάκιση Ανδοκίδη, κατάθεση Ανδοκίδη, ανάκληση Αλκιβιάδη. Τρεις με τέσσερις εβδομάδες φαίνεται αρκετά λογικό χρονικό διάστημα. Επιπλέον, ξέρουμε ότι ένας μήνας και κάτι μεσολάβησε από το επεισόδιο των Ερμών ως την κατάθεση του Διοκλείδη. Οπότε η κατάθεσή του πρέπει να έγινε μέσα στο πρώτο δεκαήμερο του Ιουλίου.¹⁴¹ Αυτό εάν υποθέσουμε ότι ο Ανδοκίδης ομολόγησε και αφέθηκε αμέσως ελεύθερος, όχι μήνες μετά, όπως υποστηρίζει ο MacDowell.¹⁴²

Ένα ακόμη στοιχείο που μας βοηθά στη χρονολόγηση, είναι η αλλαγή της αμοιβής από 1.000 σε 10.000, η οποία υποδηλώνει πιθανότατα αλλαγή στη διοίκηση (*ἐπειδὴ αἱ μηνύσεις ἐγένοντο, περὶ τῶν μηνύτρων ἤσαν γὰρ κατὰ τὸ Κλεωνύμου ψήφισμα χίλια δραχμαί, κατὰ δὲ τὸ Πεισάνδρου μύριαι- περὶ δὲ τούτων ἡμφεσβήτουν οὗτοί τε οἱ μηνύσαντες καὶ Πυθόνικος, φάσκων πρῶτος εἰσαγγεῖλαι, καὶ Ἀνδροκλῆς ὑπὲρ τῆς βουλῆς, Μυστ. 27*).¹⁴³ Ο Furley στηρίζεται σε αυτό και συμπεραίνει ότι, η κατάθεση του Διοκλείδη ήρθε σε διάστημα δύο περίπου εβδομάδων από την αλλαγή στη διοίκηση, κοντά στις 20 Ιουλίου.¹⁴⁴

¹³⁹ Meritt (1932) 171

¹⁴⁰ HCT IV 264-70, Furley 56-7

¹⁴¹ Furley (1996) 126, HCT IV 175-6

¹⁴² Furley (1996) 125

¹⁴³ Furley (1996) 126

¹⁴⁴ Furley (1996) 126

Βιβλιογραφία

Για τις συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθείται το σύστημα της *Année Philologique*.

- Bremmer, J.N (1995), “Religious Secrets and Secrecy in Classical Greece”, στο Hans G. Kippenberg – Guy G. Stroumsa (επιμ.), *Secrecy and Concealment, Studies in the History of Mediterranean and Near Eastern Religions*, Studies in the History of Religions, Vol. LXV, Leiden-NY-Koln: 61-78
- Calhoun, G. M. (1913), *Athenian Clubs in Politics and Litigation*, Austin
- Christodoulou, P. (2013), “Thucydides’ Pericles. Between Historical Reality and Literary Representation”, στο A. Tsakmakis – M. Tamiolaki (επιμ.), *Thucydides between History and Literature*, Berlin-Boston: 225-54
- Dover, K. J. (1965), “Diokleides and the Light of the Moon”, *CR* 15: 247-250
- Dover, K. J. (1968), *Lysias and the Corpus Lysiacum*, Berkeley-Los Angeles
- Foster, E. (2010), *Thucydides, Pericles, and Periclean Imperialism*, Cambridge-New York
- Fredal, J. (2002), “Herm Choppers, the *Adonia*, and Rhetorical Action in Ancient Greece”, *College English* 64: 590-612
- Furley, W. D. (1996), *Andocides and the Herms: A Study of Crisis in Fifth-Century Athenian Religion*. Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 65, London
- Gagarin, M. – MacDowell, D. M. (1988) *Antiphon & Andocides*, Austin
- Gomme, A. W. – Andrewes, A. – Dover, K. J. (1945-1981), *A Historical Commentary on Thucydides*, τόμ. I-V, Oxford
- Grote, G. (2001), *A History of Greece*, London-NY
- Gyrax, M. D. (2006), “Plutarch on Alcibiades’ Return to Athens”, *Mnemosyne* 59: 481-500
- Hawthorn, G. (2014), *Thucydides On Politics: Back to the Present*, Cambridge - New York
- Hornblower, S. (2008), *Commentary on Thucydides*, τόμ. III, Oxford - New York
- Kagan, D. (1981), *The peace of Nicias and the Sicilian expedition*, Ithaca-London
- Kagan, D. (2009), *Thucydides, The Reinvention of the History*, NY

- Lang, M. (1955), "The Murder of Hipparchus", *Historia*, 3: 395-407
- Lewis, D. M. (1997), "After the profanation of the Mysteries", στο *Selected Papers in Greek and Near Eastern History*, Cambridge, 158-72
- Liebeschuetz, W. (1968), "Thucydides and the Sicilian Expedition", *Historia* 17: 289-306
- MacDowell, D. (1962), *Andocides, "On the Mysteries"*, Oxford
- Marr, J. L. (1971), "Andocides' Part in the Mysteries and Hermae Affairs 415 B. C.", *CQ* 21: 326-338
- McGlew, J. F. (1999), "Politics on the Margins: The Athenian "Hetaireiai" in 415 B.C.", *Historia* 48: 1-22
- Meiggs, R. – Lewis, D. (1988), *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford
- Meritt, B. D. (1930), "The Departure of Alcibiades for Sicily", *AJA* 34: 125-152
- Meyer, E. A. (2008), "Thucydides on Harmodius and Aristogeiton, Tyranny, and History", *CQ* 58: 13-34
- Murray, O. (1990), "The Affair of the Mysteries: Democracy and the Drinking Group" στο O. Murray (επιμ.), *Symptica: A Symposium on the Symposion*, Oxford
- Osborne, R. (1985), "The Erection and the Mutilation of the Hermae", *PCPhS* 31: 47-73
- Ostwald, M. (1986), *From Popular Sovereignty to the Sovereignty of Law: Law, Society, and Politics in Fifth-Century Athens*, Berkeley
- Palmer, M. (1982), "Alcibiades and the Question of Tyranny in Thucydides", *Canadian Journal of Political Science* 15: 103-124
- Pelling, C. (1990), "Truth and Fiction in Plutarch's Lives", στο D. A. Russell (επιμ.), *Antonine Literature*, Oxford: 19-52
- Pelling, C. (1992), "Plutarch and Thucydides", στο Philip A. Stadter (επιμ.), *Plutarch and the Historical Tradition*, London and New York: 10-40
- Pelling, C. (1995), "The Moralism of Plutarch's Lives", στο D. Innes – H. Hine – C. Pelling (επιμ.), *Ethics and Rhetoric: Classical Essays for Donald Russell on his Seventy-fifth Birthday*, Oxford, 205-220
- Pelling, C. (2000), *Literary Texts and the Greek Historian*, London-New York

- Perrin, B. (1912), *Plutarch's Nicias and Alcibiades, newly translated, with introduction and notes*, New York
- Powell, C. A. (1979), "Religion and the Sicilian Expedition", *Historia* 28: 15-31
- Price, S. (1999), *Religions of the Ancient Greeks*, Cambridge
- Pritchett, W. K. (1953), "The Attic Stelai, Part I", *Hesperia* 22: 225-99
- Rawlings, R. H. (1981), *The Structure of Thucydides' History*, New Jersey
- Romilly, J. (1988), "Plutarch and *Thucydides or the Free Use of Quotations*", *Phoenix* 42: 22-34
- Quinn, J. C. (2007), "Herms, Kouroi and the Political Anatomy of Athens", *G&R* 54: 82-105
- Rood, T. (1998), *Thucydides. Narrative and Explanation*, Oxford
- Seager, R. (1978), "Andocides' Confession: A Dubious Note", *Historia* 27: 221-223
- Todd, S. C. (2000), *Lysias. The Oratory of Classical Greece*, τόμ. II, Austin
- Todd, S. C. (2005), "Revisiting the Herms and the Mysteries", στο D. L. Cairns – R. A. Knox (επιμ.) *Law, Rhetoric, and Comedy in Classical Athens*, Swansea, 87-102
- Todd, S. (2007), *A Commentary on Lysias, Speeches 1-11*, Oxford
- Westlake, H. D. (1968), *Individuals in Thucydides*, Cambridge

